

Društveno-kulturni elementi u prozama Josipa Eugena Tomića

Sesar, Matea

Master's thesis / Diplomski rad

2018

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:142:315213>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-05**

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet Osijek

Hrvatski jezik i književnost i Pedagogija

Matea Sesar

Društveno-kulturni elementi u prozama Josipa Eugena Tomića

Diplomski rad

Mentor: izv. prof. dr. sc. Ivan Trojan

Osijek, 2018.

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet Osijek

Katedra za hrvatsku književnost

Hrvatski jezik i književnost i Pedagogija

Matea Sesar

Društveno-kulturni elementi u prozama Josipa Eugena Tomića

Diplomski rad

Humanističke znanosti, Filologija, Kroatistika

Mentor: izv. prof. dr. sc. Ivan Trojan

Osijek, 2018.

Sadržaj

1. Uvod.....	1
2. Povijesni kontekst u kojem je stvarao Josip Eugen Tomić	2
2. 1. Politički kontekst.....	2
2. 2. Društveno-gospodarski kontekst	2
2. 3. Kulturni kontekst.....	3
2. 3. 1. Književnost u drugoj polovini 19. stoljeća.....	4
3. Josip Eugen Tomić	7
4. Društveno-kulturni elementi	12
5. Društveno-kulturni elementi u Tomićevim prozama	15
5. 1. <i>Zmaj od Bosne</i>	15
5. 2. <i>Emin-agina ljuba</i>	21
5. 3. <i>Kapitanova kći</i>	27
5. 4. <i>Udovica</i>	34
5. 5. <i>Za kralja - za dom</i>	42
5. 6. <i>Melita</i>	52
6. Zaključak.....	61
Izvori i popis literature	63

Sažetak

Tema su ovoga diplomskoga rada društveno-kulturni elementi u prozama Josipa Eugena Tomića. Svrha je rada istražiti Tomićeva prozna djela, konkretno romane, te uvidjeti u kojima se od njih pojavljuju određeni društveno-kulturni elementi. S obzirom na ograničen opseg rada odabrani su samo običaji vezani uz religiju kao sastavni dio kulture, a oni obuhvaćaju različite životne i godišnje običaje i vjerovanja. Uz religiju odabran je i moral te ponašanje i uloga žena u društvu. Cilj je rada u svakom analiziranom romanu pronaći navedene društveno-kulturne elemente kako bi ih se usustavilo i na kraju povezalo s društveno-političkim i kulturnim kontekstom u kojem su djela nastala.

Ključne riječi: društvo, Josip Eugen Tomić, moral, običaji, roman

1. Uvod

Društvene okolnosti pod kojima je Josip Eugen Tomić stvarao izvršile su velik utjecaj na njegova prozna djela. Upravo se zato u ovome radu najprije donosi povijesni kontekst u kojem je djelovao Josip Eugen Tomić. Opisujući zasebno politički, zatim društveno-gospodarski te kulturni kontekst, osobit je naglasak stavljen na književnost u drugoj polovini 19. stoljeća.

Nakon uvodnog dijela i smještanja autora u društveno-povijesni i kulturni kontekst, slijedi poglavlje o samom Tomiću, u kojemu se iznosi kratak pregled njegova društvenoga, kazališnoga i književnoga djelovanja. Osvrtom na njegov rad dan je uvod u prozna djela, čija će analiza uslijediti u središnjem (petom) poglavlju.

Kako bi analiza bila što uspješnija, pojmovno se razjasnilo neke važnije izraze koji će se pojavljivati kasnije u radu pa su tako, prije središnjeg poglavlja, definirani društveno-kulturni elementi. Posebno su izdvojeni i objašnjeni oni koji će se kasnije analizirati, a to su religija, moral te ponašanje i uloga žena u društvu.

Nakon toga slijedi analiza samih romana, pri čemu je naglasak na društveno-kulturnim elementima navedenim u prethodnom poglavlju. Svako potpoglavlje zamišljeno je i sastavljeno po istoj shemi pa tako nakon vrlo kratkog uvoda u proučavani roman slijedi niz primjera najprije o ženama, njihovim običajima i položaju u društvu, zatim o religijskoj sastavnici te u konačnici o moralu. Iznimka je jedino roman *Melita* u kojemu religijska sastavnica dolazi na kraju kako ne bi remetila logički slijed potpoglavlja. Kao dodatna literatura u tom dijelu, nakon niza primjera u svakom potpoglavlju, korištena je knjiga Gaje Peleša *Tumačenje romana*, kojom se teorijski *osnažuje* svaka analiza romana.

Na samom kraju rada, na temelju iščitane literature, donesen je zaključak o društveno-kulturnim elementima izdvojenim iz analiziranih Tomićevih romana.

2. Povijesni kontekst u kojem je stvarao Josip Eugen Tomić

2. 1. Politički kontekst

Situacija je u hrvatskim zemljama prije i za vrijeme djelovanja Josipa Eugena Tomića (druga polovina 19. stoljeća) bila vrlo komplicirana. Hrvatska je bila razjedinjena, gospodarski zaostala i s vrlo malim brojem stanovnika. Na pragu modernog doba očekivao se samostalan politički život, autonomija i prije svega želja hrvatskog naroda za ujedinjenjem (Erl, 2008). Bilo je to vrijeme obnavljanja političkoga života u Habsburškoj monarhiji te nastajanja i djelovanja novih političkih stranaka. Hrvatski je sabor bio *pseudoparlamentarna ustanova* (M. Gross; A. Szabo, 1992, citirano u Erl, 2008: 20) ograničena na predstavnike Civilne Hrvatske i Slavonije pod snažnim pritiskom bečkog i peštanskog središta moći (Erl, 2008). Ukratko, Beč i Pešta nisu dopuštali ujedinjenje hrvatskih zemalja i politički život općenito, a usporavali su i gospodarski razvoj. Sredinom 19. stoljeća započinje sustavna modernizacija u Hrvatskoj i Slavoniji, a Erl (2008) navodi kako su obrazovani slojevi u doba liberalnog kapitalizma smatrali da je nacionalna država uvjet napretka. Jasno je to bilo i tadašnjoj eliti razvijenih zemalja, pa je tako njihov cilj bio malim narodima dopustiti određenu autonomiju, ali ih u konačnici asimilirati u veći (njemački) narod, čija je kultura na višoj razini (Goldstein, 2007). Zato je nacionalni pokret u Hrvatskoj usko povezan s tijekom modernizacije, a ideologije tog pokreta nalagale su da bez ujedinjenja hrvatskih zemalja, široke autonomije potpune samostalnosti, *hrvatski narod ne može sudjelovati u napretku čovječanstva i mora nestati s povijesne pozornice* (Erl, 2008: 22). Nadalje, to je vrijeme nastajanja političkih stranaka: *Narodna stranka* predvođena Josipom Jurjem Strossmayerom i Franjom Račkim koja je zastupala interese bogatijeg građanstva te *Stranka prava* na čelu s Antom Starčevićem, predstavnikom interesa malog građanstva (Erl, 2008).

2. 2. Društveno-gospodarski kontekst

U odnosu prema društveno-gospodarskim prilikama, treba istaknuti kako se u prvoj polovini 19. stoljeća, u vrijeme trajanja hrvatskog narodnog preporoda, razvija u Hrvatskoj sloj trgovaca s razgranatim poslovanjem žitaricama, drvom i kožom te stranim industrijskim proizvodima: modnom, kovanom i kolonijalnom robom. Otvaraju se i prva veća industrijska postrojenja, započinje i ubrzani razvoj luka, osobito onih strateški važnih kao što je Rijeka. Za Rijekom ne zaostaju ni Senj i Pula, koja se od sredine 40-ih godina 19. stoljeća izgradila u glavnu ratnu luku habsburške mornarice. Nešto za razvojem luka kasni gradnja željezničkih

pruga, jer je u Beču prioritetan pravac bio Beč-Ljubljana-Trst. Na valu tog razvoja javlja se građanski sloj, dio društva koji je, iako malobrojan i finansijski slabašan, uglavnom bio nositelj i sudionik hrvatskog narodnog preporoda (Goldstein, 2007). Kako su hrvatske zemlje smatrane periferijom tadašnje Habsburške Monarhije, ne iznenađuje nedostatak obrazovnih i znanstvenih institucija, što se u konačnici očitovalo u velikom postotku nepismenosti stanovnika. Razvoj pučkog školstva predstavljao je tada pitanje dizanja razine nacionalne kulture, ali i gospodarskog rasta i razvoja te stvaranja građanskog društva. Šezdesetih godina razvija se kapitalistička ekonomija, pojavljuju se novi pogoni na hrvatsko-slavonskim gospodarskim veleposjedima, a najviše industrijskih poduzeća osniva se u gradskim sredinama. Upravo to doprinosi razvoju gradova (Zagreb, Osijek, Varaždin, Karlovac, Rijeka, Split, Zadar). Usporedno s tim i stanovništvo iz sela polako odlazi u gradove te se stvara određeni jaz između građanskog, obrazovanog društva i nepismenog puka (Erl, 2008).

2. 3. Kulturni kontekst

U tom vremenu, kada je bila zabranjivana politička akcija, pisana je riječ nastojala izazvati mobilizaciju obrazovanog dijela društva za sudjelovanje pri izgradnji nacionalne i građanske kulture (Erl, 2008). Onodobna književna djela pišu se radi jačanja nacionalne svijesti i kulturne afirmacije Hrvata. Razvoju tadašnje kulture pridonose razni časopisi (*Glasonoša, Slavonac, Dragoljub, Pozor, Književnik*), ali i osnivanje Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (1866). To je istovremeno i doba žestoke borbe Narodne stranke s mađarskim utjecajima, a osim Akademije, organizacija kojoj je cilj bio jačanje hrvatske kulture i nacionalne samosvijesti u to doba bila je i Matica hrvatska (osnovana 1842.). Matica je, osim nakladništva, bila zadužena i za okupljanje književnika i drugih umjetnika te organiziranje izložbi i sličnih događanja. Svojim je izdanjima *odgajala srednju klasu građanstva*, kako ističe Erl (2008: 35). Osim prethodno navedenih časopisa, posebno valja istaknuti *Vienac*, koji je za Šenoina uredništva bio središte kvalitetne i sustavne informacije o kulturnim događanjima u Hrvatskoj i okolnim zemljama, a čitalo ga je obrazovanije pučanstvo i gradska inteligencija (Erl, 2008). Vrlo je važan i utjecaj bana Ivana Mažuranića, koji je nastojao upravno, gospodarski, kulturno i prosvjetno unaprijediti Hrvatsku. Za njegova je banovanja donesen Zakon o pučkom školstvu (1874.) i obveznom četverogodišnjem školovanju, a otvoreno je i Zagrebačko sveučilište s pravnim, filozofskim i bogoslovnim fakultetom.

2. 3. 1. Književnost u drugoj polovini 19. stoljeća

Književna koncepcija koja je oko sredine 19. stoljeća u većini europskih književnosti potisnula romantizam jest realizam (Žmegač, 2004). Realizam je književni pravac koji u europskoj književnosti dominira od druge trećine 19. stoljeća i polako nestaje između sedamdesetih i devedesetih godina u razvijenim književnostima. Neke osnovne odrednice realizma, u kojima se ogleda razlika u odnosu prema romantizmu, jesu sljedeće: fabula gubi svoje značenje kao bitan konstitutivni strukturni element te se podređuje razotkrivanju karaktera u jedinstvu njegova psihološkog, intelektualnog i društvenog bića. Ona je građena na čvrstom sustavu uzročno-posljedičnih veza i svojstvene su joj razgranate socijalno-psihološke motivacije. Zbog toga u realističkim djelima u pravilu izostaje djelovanje fantastičnih snaga (Flaker, 1986). Nadalje, opisi su konkretni i detaljni, a junaci u realističkim djelima više nisu nositelji samo jedne karakterne osobine, već niza različitih, često iznenađujućih osobina. Osim toga, promjenljivi su u svom razvoju pa tako prema svojim socijalno-psihološkim motivacijama očituju nekad jedne, a nekad sasvim druge osobine u odnosima s ostalim karakterima (Flaker, 1986). Govoreći o realističkim odrednicama, treba spomenuti i da se pripovjedač realističkog djela, za razliku od romantičarskoga subjekta pripovijedanja, nastoji distancirati od stvaranih likova ili karaktera. On se ne želi poistovjetiti sa svojim junacima, već teži objektivnom pripovijedanju (Flaker, 1986). U odnosu prema književnim vrstama realizma, dominira roman, a uz njega se razvijaju i drugi oblici pripovjedne proze – pripovijest, novela i crtica kao pripremni oblici u kojima se temeljno načelo izgradnje socijalno-psihološki motiviranog karaktera ne može ostvariti u svojoj punini (Flaker, 1986). Pojava realizma u književnosti povezana je s jačanjem i usponom građanske klase. Ne iznenađuje tako ni njezina nova funkcija, a to je društveno-analitička, pa prema tome i kritička. Upravo zbog naglašene društveno-analitičke funkcije, realizam se najsnažnije razvija u zemljama jače očitovanih i uočenih socijalnih suprotnosti (Engleska, Francuska, Rusija), a manje izrazito realističkih modela ima u književnostima koje, zastupajući potrebu nacionalnoga jedinstva, izbjegavaju naglašenije društvene kritike (njemačka i talijanska književnost, a posebno književnosti kao što su hrvatska, slovenska, slovačka, češka i dijelom poljska) (Flaker, 1986). Realistička težnja za spoznavanjem društva u njegovu totalitetu dovodi do toga da svojom izrazitom kritičnošću ne zazire od satire, a upravo u satiričkom oblikovanju građe iz društvenog života, realizam iznevjerava svoje temeljno načelo uvjerenosti i vjerodostojnosti te dopušta hiperbolizaciju pojava, ponekad i fantastiku (Flaker, 1986).

U hrvatskoj književnosti realizam je nešto zakašnjela pojava, on se kao pravac formira u osamdesetim godinama, dakle u vrijeme kada se u europskim razvijenim književnostima već dezintegrira. Flaker (1986) početak realizma u hrvatskoj književnosti obilježuje Kumičićevim djelom *Olga i Lina* (1881). Iste je godine (1881) Šenoinom smrću završilo takozvano Šenoino doba. Tim se izrazom označava razdoblje od 1865. do 1881. godine u kojem je aktivno djelovao i stvarao August Šenoa. Vrijeme je to pune afirmacije romana, a tada je stvorena i prva stalna građanska čitateljska publika u Hrvatskoj (Nemec, 1995). Šenou se naziva pretečom hrvatskog proznog realizma i tvorcem povijesnog romana. On je nasljedovao nacionalno-prosvjetiteljsku i didaktičku koncepciju literature razvijenu u hrvatskom narodnom preporodu, u čijoj je osnovi zahtjev da književnost mora služiti prosvjećivanju naroda i odražavanju narodnoga duha. Ipak, on takvu koncepciju modernizira i obogaćuje socijalnom komponentom i zahtjevom za angažiranom književnošću, pa tako umjesto hajdučko-turske tematike i sentimentalnih fraza zahtijeva realističku književnost i u izboru teme i u obradi, posebno ukazujući na građu iz nacionalne povijesti i suvremenog života (Nemec, 1995). Povijest je za njega sredstvo nacionalnog odgoja naroda, u povijesti se očitavaju suvremeni nacionalni i socijalni problemi, a istodobno je ona *nauk za buduća vremena* (Nemec, 1995: 82). Šenoa je naglašavao važnost vjerne rekonstrukcije povijesnih zbivanja nastale kao rezultat istraživanja autentičnih dokumenata i povijesnih izvora. Povijest tako više nema pomoćnu funkciju, odnosno funkciju pozadine ili okvira u kojemu se radnja odvija, već je ona utkana u radnju i bitno na nju utječe. Riječ je o tome da se čitatelju sugestivno dočara koji su to društveni motivi tjerali ljude da baš tako misle, osjećaju i djeluju kao što su to u povijesnoj stvarnosti zaista činili (Lukács, 1986: 178, citirano u Nemec, 1995: 83). Upravo se zbog toga javlja potreba za što većom vjernošću u prikazivanju sredine, kulturnih i socijalnih prilika, uvođenjem autentičnih dokumenata i sl. Šenoin je odnos prema povijesti objektivistički – inzistira se na povijesnoj autentičnosti, točnom ambijentiranju, tragovima vremena koje čuvaju arhivi i knjižnice. On je realist ne samo zbog težnje za povijesnom autentičnošću nego i zbog društvene analitičnosti, oblikovanja niza socijalno motiviranih karaktera i klasnih odnosa (Nemec, 1995). Unatoč tome, u njegovim se djelima (i djelima njegovih suvremenika) ipak pronalazi i naglih i nemotiviranih obrata, neobičnih pustolovina, zamjena i krađa pisama, prerušavanja, motiva idealnog prijateljstva i ljubavi, opisa idealnih krajolika, likova intriganata koji pokreću radnju, fatalnih žena i dr. Sve su to utjecaji prijašnjih viteško-pustolovnih i romantično-trivijalnih romana. Ipak, njegova važnost ogleđa se u tome što je prvi namijenio hrvatskoj književnosti prije svega društveno-analitičku i kritičku funkciju, otvorivši tako široko polje tema kojima će se kasnije baviti realisti

(Kovačić, Kumičić, Gjalski, Kozarac, Novak), a to su: propadanje plemstva, jačanje građanstva, ekonomski problemi i odnosi između sela i grada, nemoral, društveni kriminal i sl. (Nemec, 1995). Kako je Šenoa živio na razmeđu romantizma i realizma, taj se prijelom osjeća i u njegovu stvaralaštvu i u stvaralaštvu njegovih suvremenika. Sedamdesetih godina 19. stoljeća afirmiralo se u hrvatskoj književnosti i nekoliko novih romansijerskih imena, ali svi oni pišu u Šenoinoj sjeni, uglavnom slijedeći njegove narativne postupke i modele. Neki od njih su: Ferdo Becić, Mato Vodopić, Dragutin Ante Bakotić, Đuro Stjepan Deželić te dakako - Josip Eugen Tomić (Nemec, 1995).

Uvidom u povijesni kontekst u kojemu je Tomić stvarao, razvidno je kako je to vrijeme velikih društvenih previranja, neizvjesnosti i političke nestabilnosti. Isto tako, to je i vrijeme modernizacije i pretvaranja staleškog feudalnog društva u građansko, kao i želje tadašnjih intelektualaca za obrazovanjem širih slojeva naroda i širenjem nacionalne kulture. Pojava realizma u književnosti prati uspon građanske klase, a naglašena društveno-analitička funkcija književnosti očituje se najsnažnije u engleskoj, francuskoj i ruskoj književnosti, pri čemu u hrvatskoj književnosti dulje traje romantičarski pritisak na književne strukture, a društveno-analitička funkcija spaja se s didakticismom i vrednovanjem pojava sa stajališta nacije. Sve se to odrazilo i na Tomićevo stvaralaštvo, a kako je utjecalo na pojave određenih društveno-kulturnih elemenata u njegovim proznim djelima, pokazat će se u središnjem (petom) poglavlju.

3. Josip Eugen Tomić

Josip Eugen Tomić rođen je u Požegi 18. listopada 1843. godine. Obrazovao se najprije u Požegi, a zatim je više razrede bogoslovnog školovanja proveo u Zagrebu. Novak (2003) ističe kako je Tomić već kao dječak počeo pisati, a s radom slavni književnika upoznao se tek za vrijeme školovanja u Zagrebu. U sjemeništu je, družeći se s Đurom Deželićem, Simonom Balenovićem, Imbrom Tkalčićem, Blažom Lorkovićem i drugim istaknutim osobama, naučio slavenske jezike te njemački, francuski i talijanski jezik, a nakon što je napustio sjemenište 1863. godine postaje u Karlovcu urednik Lukšićeva lista *Glasonoša*, Kraljevićeva *Slavonca*, radi kao namjesni učitelj u Varaždinu i djeluje u duhu ideja Narodne stranke (Erl, 2008). Godine 1863. upisuje pravo u Zagrebu, a 1867. ga i završava u Grazu. Iste je godine imenovan županijskim kotarskim pristavom i 1868. županijskim podbilježnikom u Požegi (Erl, 2008). Od 1869. živi u Zagrebu, gdje je imenovan perovođom zemaljske vlade. Godine 1875. imenovan je vladinim tajnikom, vladinim savjetnikom, pak, 1889., a banskim savjetnikom 1905., samo godinu dana prije smrti (Jelčić, 1977: 135). Njegova se činovnička karijera u nekim granama njegova književnog rada vrlo često isprepletala s njegovim književnim preokupacijama (Matanović, 1993). Kao djelatnik u gospodarskom odsjeku Vlade bio je upoznat s problematikom političke ekonomije, a to poznavanje društvene i gospodarske problematike pomoglo mu je pri pisanju nekih književnih radova (npr. *Melita*, *Pastorak* i dr.). Osim toga, i sam je pisao članke iz gospodarske struke u *Narodnim novinama*, a izdao je i gospodarski udžbenik *Pčelarstvo* 1879. godine (Erl, 2008). Poživjevši do 13. srpnja 1906. godine, kada je umro u Zagrebu, Tomić je, prema Živančević i Frangeš (1975), doživio sve što književnik i javna osoba mogu doživjeti: *i velika priznanja i potpunu negaciju; od tvrdnje da mu je djelo novatorsko, do skeptičnog slijeganja ramenima i koncediranja da je to zapravo pisanje čovjeka koji poznaje zanat, ali ne može čitatelja ponijeti i prisiliti ga da zaboravi na sve oko sebe* (Živančević, Frangeš, 1975: 361 – 362).

Nemec (1995) ističe kako je Tomića *najnepravednije pritisnuo teret Šenoine slave* (Nemec, 1995: 114). Za cijelog života, ali i kasnije, prati ga sudbina onih osrednjih pisaca koji se javljaju neposredno nakon neke iznimno značajne književne ličnosti koja je svojim talentom obilježila epohu (Šicel, 1971). Tomić je, dakle, od samog početka svog književnog stvaralaštva, u sjeni Šenoine književnog imena (Šicel, 1971; Nemec, 1995; Jelčić, 1977). Kao književnik doživljavao je posve različite ocjene svog književnog djela: jedni su ga hvalili, drugi su mu upućivali negativne kritike. Smatrali su ga u neku ruku stvarnim i izravnim Šeninim nastavljajem, naročito u traženju i kreiranju takvih tema koje su mogle djelovati na

patriotske osjećaje široke čitateljske publike, koja se, uostalom, samo na taj način i stvarala; ali kad se govorilo o pojedinim, konkretnim djelima, onda je kritika bila mnogo oštrija (Šicel, 1971). Peić (1984) ističe kako se Tomičevi *romančići i pričice* čitaju s osmijehom, jer se na nekim mjestima otkrivaju poneki lijepi književni detalji, ali treba biti svjestan da se ne traži *snagu poteza pera baš naših najvećih književnika* (Peić, 1984: 129). Književnici i književni kritičari zamjerali su mu to što u svojim djelima nema većih *ideja*, ne *filozofira* i ne rješava nikakvih *problema*, a nisu primijetili da pred sobom imaju u prvom redu deskriptorski, a ne fabulatorski talent, *čovjeka koji piše okom, a ne razmišljanjem* (Peić, 1984: 129). Nadalje, Tomića su suvremenici često nazivali birokratskim karijeristom, lažnim idealizatorom društva i poltronom aristokracije, jer je u brojnim proznim djelima pisao o plemstvu te prikazivao lažni građanski moral i karikirao ljude iz građanske sredine na prilično banalnim temama ženidbe i udaje, kobnih zabuna i spletki – u smislu upornog nastojanja oko komične situacije (Jelčić, 1977; Šicel, 1971). Međutim, Tomić je bio nesmiljeni i vrlo otvoreni kritičar društva (što će osobito doći do izražaja u romanu *Melita*), a njegove simpatije za naše plemstvo nisu imale klasni, osobito ne poltronski karakter, već isključivo nacionalno-slobodarski, kako to ističe Jelčić: *kao pisac povijesnih romana nužno se suočio s činjenicom da je u prošlosti jedino plemstvo stajalo nepokolebljivo u obrani hrvatstva od tuđinskog presizanja* (Jelčić, 1977: 143). Iako Nemeč (1995) ističe kako je kao pisac *inferioran Šenoi* (Nemeč, 1995: 114) zbog užeg stvaralačkog obzora i slabije sposobnosti umjetničkog oblikovanja, činjenica je da je riječ o originalnom autoru koji je stvorio bogat i raznovrstan opus. Tomić je, naime, i sam rekao da se svojim djelom direktno nastavio na Šenou, a poznato je da je 1882. završio Šenoin roman *Kletva* kao netko tko je to jedini mogao učiniti, a da *grubo ne naruši zakon Šenoina pripovijedanja* (Matanović, 1993: 125).

Iako pet godina mlađi od Šenoe, Tomić se književnim prilogom javlja godinu dana prije njega. Svoju je prvu povijesnu pripovijest *Krvni pir* objavio u *Slavoncu* 1863., znatno prije prve Šenoinine povijesne proze (Jelčić, 1977). Godine 1865., na samom početku svog književnog stvaralaštva, objavljuje zbirku stihova *Leljinke* u kojoj je skupio lirske pjesme rasturene po *Slavoncu*, *Glasonoši* i *Naše gore listu*. Živančević i Frangeš (1975) navode kako su *Leljinke* svojevremeno doživjele i pohvalu i pokudu, a Tomić je ipak vrlo brzo počeo napuštati poeziju za koju *odista nije bio rođen* (Živančević, Frangeš, 1975: 363). Šicel (1971) u sličnom negativnom tonu ističe da Tomičeva poetska riječ djeluje nedovoljno doživljeno, neoriginalno i da nema gotovo nikakve umjetničke vrijednosti.

U puno boljem svjetlu pokazao se Tomić svojim radom na području dramskog i proznog stvaralaštva. Od 1864., kada je objavio prijevod Schillerove drame *Djeвица Orleanska*, do 1904. kada mu Matica tiska tragediju *Veronika Desinićka*, Tomić je nezaobilazna ličnost u hrvatskoj kazališno-dramskoj kulturi (Vučetić, 1966). Godine 1872. djeluje u Hrvatskom narodnom kazalištu kao savjetnik za dramu, a u svojstvu dramaturga radi od 1873. do 1879. godine. Također, jedno vrijeme bio je upravnikom, a od 1880. kazališnim odbornikom (Vučetić, 1966). Neumoran je radnik u kazalištu i borbi za njegovu modernizaciju u duhu Šenoinih ideja. Tomić za kazališta prevodi drame, operna i operetna libreta, priređuje drame za repertoar i piše libreta. Vučetić (1966) navodi kako je Tomić preveo četrdeset i osam drama, osamnaest operetnih i osam opernih libreta, a isto je tako prevodio i prozna djela, uključujući i neke značajne svjetske pisce poput Manzoniya i Cervantesa (Vučetić, 1966). Tomić se, dakle, najprije pojavio kao prevoditelj drama, posebno Shakespearea, Schillera, Poljaka Fredra i nekih drugih, a kao originalan dramski stvaratelj predstavio se s nekoliko tekstova vrlo širokog raspona. Tako je započeo s lakim komedijama intrige (*Bračne ponude*, *Zatočeni ženik*), zatim nastavio s pokušajem društvene drame iz vremena Bachova apsolutizma (*Novi red*), okušao se i u obliku pučke drame (*Barun Franjo Trenk*, *Pastorak*), koja je godinama uspješno nastavljala bogatu tradiciju hrvatske pučke drame 19. stoljeća (Živančević, Frangeš, 1975). Pred kraj života napisao je i povijesnu tragediju *Veronika Desinićka*. Iako Bobinac (1998) navodi da se Tomić u posljednjoj trećini devetnaestog stoljeća nametnuo kao dominantan hrvatski dramatičar, Šicel (1971) ističe kako sav taj Tomićev relativno bogat književni rad na dramskom polju nije ipak predstavljao nikakav nov ni poseban doprinos hrvatskoj dramskoj literaturi.

Naklonost je čitateljske publike, ali i kritike, Tomić stekao objavljivanjem crtica i pripovijedaka. Šicel (1971) ističe kako je Tomić u tim pripovijestima i crticama pokazao svoje umijeće razvijanja fabule, izvanrednu tečnost pričanja, jednostavnost i čistoću jezičnoga izraza, a među tim kraćim proznim djelima Novak (2003) posebno izdvaja *Pošurice*, za koje navodi kako su bile vrlo rado čitane. Vlašić (2012) pripovijetke Josipa Eugena Tomića navodi kao primjer koherentnosti usmene narodne i pisane književnosti te ističe kako Tomić, osim narodnih običaja, u njih uvodi *prpošan*, *vedar humor svojega slavonskog zavičaja* (Vlašić, 2012: 29). U odnosu prema tematici tih pripovijedaka, treba istaknuti da Tomić, osim ljubavnih priča, u nekim pripovijetkama obrađuje i povijesne motive, naročito one iz Vojne krajine, sa slavonsko-bosanske granice. Upravo u njima pokazuje sklonost povijesnim temama, a ta kraća prozna djela samo su uvod u njegove povijesne romane, po kojima je i

ostao najviše poznat (Šicel, 1971). To su: *Zmaj od Bosne* (1879), *Kapitanova kći* (1884), *Emin-agina ljuba* (1888), *Udovica* (1891) i *Za kralja – za dom* (I 1894; II 1895). Zadatkom je povijesnog romana Tomić smatrao prosvjećivanje i spoznavanje vlastite ličnosti kao nacionalnog bića u trenutku oblikovanja moderne hrvatske nacije, ali u stvarnom pisanju uvelike odstupa od tog shvaćanja pa složene povijesne situacije koje opisuje ostaju tek okvir u koji smješta izmišljene ljubavne fabule (Šicel, 1971). Godine 1879. objavio je roman *Zmaj od Bosne*, koji je vrlo uspješno primljen kod čitateljske publike. Roman je to povijesne tematike u kojem Tomić progovara o burnom razdoblju života turske Bosne na početku 19. stoljeća, a povijesni je dio u romanu tek okosnica središnjoj ljubavnoj priči. Na isti je način građen i njegov drugi muslimanski roman, *Emin-agina ljuba*. Opisujući u *Emin-aginoj ljubi* povijesne prilike bosanske i slavonske krajine u prvoj polovini 18. stoljeća, Tomić opet u središte radnje stavlja ljubavnu priču. Tomić o Bosni piše s velikim razumijevanjem i simpatijama te iskrenim zanimanjem za muslimanski svijet (Nemec, 1995), a njegov stav prema bosanskohercegovačkim muslimanima razvidan je već od članka *Ženidbeni običaji muhamedanskih Hrvata u Bosni*, koji je objavio još 1870. u *Vijencu*. Nije u pitanju, prema Živančević i Frangeš (1975), *šovinističko svojatanje, nego težnja da se istakne krvno srodstvo i bratstvo, ne samo s kršćanskim nego i s muslimanskim življem bosanskohercegovačkim* (Živančević, Frangeš, 1975: 363 – 364). Odnosno, njegovo zanimanje za Bosnu i muslimanski svijet izraz su njegove tolerancije i *slobodarstva, razumijevanja humanizma i muslimana i pravoslavaca i katolika* (Vučetić, 1966: 14). Tomić je, dakle, u tim romanima nastojao stvoriti duh pobratimstva koji prevladava kobne posljedice raznih osvajača Bosne. *Zmaj od Bosne* nastao je sa željom da se podigne nacionalna svijest muslimana i usmjeri u hrvatskom pravcu (Nemec, 1995). Tomić se u ovim romanima radikalno otklanja od hajdučko-turske klišeiziranosti pedesetih i šezdesetih godina prema kojoj je uvijek kršćanin bio dobar i pošten junak, a musliman zao silnik koji otima kršćanku. Roman koji se smjestio između navedena dva muslimanska, *Kapitanova kći* (1884), Šicel naziva više romanom običaja nego povijesnim romanom – o čemu će se detaljnije govoriti kasnije u radu. Nakon dva muslimanska romana i romana *Kapitanova kći*, Tomić, potaknut bogatim prevoditeljskim iskustvom (Manzoni, Tommaseo, Kraszewski, Sienkiewicz) te vremenom vladavine Khuena-Héderváryja, kada su se u povijesnim romanima mogle vrlo snažno iskazati protuaustrijske i protumađarske ideje, nastavlja u istom tonu (Šicel, 1971). Tako u povijesnim romanima *Za kralja – za dom* (1894; 1895) i *Udovica* (1891) fabule preuzima iz osamnaestostoljetne kronike *Annuae*, zagrebačkog kanonika i opata, učenjaka i pisca Adama Baltazara Krčelića (Bijuković Maršić, 2008). Ta su dva romana uglavnom ljubavne fabule iz prošlosti

isprepletene aluzijama na suvremena zbivanja. Otklon od povijesnih romana Tomić čini tek u svom posljednjem, kasnom društvenom romanu *Melita* (1899). U njemu je istoimena junakinja pokretačica radnje, a u romanu se neprestano izmjenjuju dva plana: društvena kronika i psihologija pale žene, pri čemu fabularnu osnovu čine uglavnom Melitine ljubavne veze i intrige (Nemec, 1995). U *Meliti* Tomić daje nesmiljenu kritiku hrvatskoga plemstva: opisuje propadanje aristokracije, lažnost, licemjernost, rasipnost, egoističnost i bigotizam¹ takozvanoga visokog društva (Živančević, Frangeš, 1975). Živančević i Frangeš ističu kako je *Melita*, upravo zbog prisutne dosljedne kritike hrvatske aristokracije, *zakašnjeli ali legitimni plod hrvatskoga realizma* (Živančević, Frangeš, 1975: 366).

Od 1856. godine kada mu je objavljena prva pjesma (*Tuga za mladošću* u đачkom listu *Smilje i kovilje*), pa sve do smrti 1906. godine, Tomić je bio pjesnik, dramaturg, dramatičar, feljtonist, kritičar, polemik, urednik časopisa, učitelj, savjetnik za dramu, sastavljač opernih libreta, autor brojnih etnografskih, filoloških i socioloških članaka, prevoditelj, novelist, romanopisac, pa čak i autor stručnog udžbenika za gospodarske škole (Matanović, 1993). Isto tako, navodi Matanović (1993), on je primjer pisca u čijem opusu *dišu različita književna vremena* (Matanović, 1993: 125), tj. u njegovim je književnim djelima moguće pronaći elemente prethodnog književnog razdoblja (romantizma), elemente razdoblja u kojemu je najvećim dijelom stvarao (realizma) te je moguće pronaći elemente nadolazećeg književnog razdoblja (moderniteta) (Matanović, 1993). Iako je razvidno kako je Tomić bio vrlo svestran književnik koji se nije bojao okušati u različitim književnim vrstama, čiji je kazališni rad uvelike pridonio razvoju hrvatske drame i kazališta te koji je istovremeno obavljao različite činovničke dužnosti, stalna Šenoina sjena doprinijela je književno-kritičkom svrstavanju Tomića u prosječne književnike te na taj način uistinu umanjila njegove stvarne zasluge i djelo. Unatoč tome što su često osporavali vrijednost njegovih djela, Tomić je, prema riječima Milana Ogrizovića, *darovit i zanimljiv ilustrator povijesnih stranica te vješt i šaljiv pričalac anegdota* (Živančević, Frangeš, 1975: 363), koji je zbog svog privlačnog i čitkog pisanja bio pravi vještak u stjecanju čitateljske publike, što je u konačnici tada i bilo najvažnije.

¹ Izv. od riječi *bigot*, u značenju čovjeka koji se prikazuje kao vjernik, lažno pobožan; *zadrti vjerski licemjer* (Skupina autora, 2002, 2004 : 9)

4. Društveno-kulturni elementi

Kako bi se uopće moglo govoriti o društveno-kulturnim elementima u prozama Josipa Eugena Tomića, potrebno je započeti s nekoliko definicija. *Društvo* je skup pojedinaca ili skupina ljudi oblikovana suradnjom i komunikacijom, ali i različitostima i sukobima oko raspolaganja materijalnim i simboličkim dobrima, na osnovi čega se izgrađuju zajednička pravila djelovanja, koja su *poduprta minimumom zajedničkih interesa i uvjerenja*². Nadalje, kultura je vrlo složen pojam koji se u sociologiji i antropologiji definira na najrazličitije načine. Prvo znanstveno određenje kulture pripisuje se etnologu E. B. Tyloru koji ju u djelu *Primitivna kultura* definira kao *složenu cjelinu koja uključuje znanje, vjerovanje, umjetnost, moral, pravo, običaje i druge sposobnosti i nauke što ih je čovjek stekao kao član društva* (Tylor, 1914, citirano u Strugar, 2013: 381). Tumačenje kulture prije svega je predmet antropologije te se ona u tom okviru određuje kao sveukupnost načina življenja određene ljudske skupine, odnosno mreža ili sustav znanja, običaja, vrijednosti i obrazaca ponašanja s pomoću kojih se rješava pitanje vlastitoga opstanka (Ogbu, 1989, citirano u Vujičić, 2008: 9). Iz svega dosad navedenog razvidno je kako su društvo i kultura nerazdvojivi pojmovi. Odnosno, kultura ne postoji bez društva, a isto tako društvo ne postoji bez kulture. Društveno-kulturni elementi tako su određeni društveni kontekst, kao i određena kultura svojstvena nekoj društvenoj zajednici u određenom vremenu. Potonje podrazumijeva narodne običaje, vjerovanja, interese, moral, prava i vrijednosti. Narodni običaji nepisana su pravila ponašanja, tradicijom ustaljeni načini ponašanja s normativnim, ceremonijalnim i simboličkim značajkama, svojstveni određenoj društvenoj zajednici te nezaobilazni čimbenici kulture određenog naroda koji obilježuju značajne trenutke čovjekova života i osobite prigode u životu zajednice (prigode vezane uz vjerski i gospodarski godišnji ciklus)³ (Skupina autora, 2016). Razvidno je, dakle, kako je religija sastavni dio kulture: ona određuje to kako članovi društva misle i osjećaju, usmjerava njihovo privatno i društveno ponašanje i određuje njihov svjetonazor (Skledar, 1998). Skledar (1998) ističe kako religija i vjerske zajednice na temelju svojih svjetonazornih, moralnih i socijalnih doktrina nastoje djelovati i djeluju na ljude i prožimaju kako individualne tako i društvene sfere života ljudi, tj. očituju se u cjelokupnoj životnoj praksi. Upravo zato, u kontekstu govora o kulturi nije društveno irelevantno jesu li neke društvene

² Preuzeto s: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=16328> (zadnji pristup 25. kolovoza 2018.)

³ Običaji se uglavnom dijele na one životne ili obiteljske, godišnje ili kalendarske te radne ili gospodarske. Životni se odnose na važne događaje u čovjekovu životu kao što su rođenje, sklapanje braka, smrt, pogreb ili već nešto drugo. Godišnji obilježavaju određene blagdane i/ili događanja koja se ponavljaju svake godine, a radni se odnose na početak ili dovršetak važnih poljodjelskih i drugih poslova (Skupina autora, 2016).

pojave, vrijednosti i norme *blagoslovljene* ili nisu od službene Crkve ili zajednice jer time postaju regulativom ponašanja velikog dijela vjernika u društvu (Skledar, 1998: 59).

Uzevši u obzir ograničen prostor ovoga rada, a širinu značenja pojma društveno-kulturni elementi, naglasak će u radu biti na samo nekoliko elemenata – religiji (vjerovanjima i običajima – životnim i godišnjim), moralu⁴ te ponašanju i ulozi žena u društvu. Navedeni elementi odabrani su jer se tijekom povijesti na ponašanju žena i njihovu statusu u društvu može vrlo znakovito pratiti kulturni napredak. Isto tako, religijski običaji, moral i vjerovanja pokazuju kako se mijenjala određena vjerska tradicija uslijed modernizacije i određenih društvenih gibanja i promjena.

U daljnjem će se tekstu dati pregled šest Tomićevih romana različite tematike s naglaskom na analizu prethodno navedenih društveno-kulturnih elemenata. Kako bi se dobio pregledan uvid u istaknute elemente, poslužit će se *Tumačenjem romana* Gaje Peleša (1999) te njegovim konstrukcijama *narativnih figura*.

Pojam *narativne figure* osnovni je element Peleševe semantike pripovjednog diskursa koji se može opisati kao fiktivni objekt koji si možemo predočiti, iako ne postoji u stvarnom svijetu. Ona je semantički entitet sastavljen od jezgre i atributa koji se oko te jezgre okupljaju. Peleš (1999) smatra kako se pojedinačnosti pripovjednog teksta uspostavljaju kao tri vrste narativnih figura: psihemske, sociemske i ontemske. Pod pojedinačnosti pripovjednog teksta on smatra temu, odnosno okvir ideja. Narativna figura omogućuje da se teme ili tematske jedinice drugačije imenuju i rasporede prema vrstama, odnosno semantičkoj razini kojoj pripadaju. Jezgra narativne figure je odrednica po kojoj se prepoznaje semantička razina, odnosno mjesto te pojedine jedinice u značenjskom kompleksu pripovjednog teksta. Tri su vrste narativnih figura koje čine značenjski ustroj romana – psihemska, sociemska i ontemska (Peleš, 1999). One su u hijerarhijskom odnosu na način da se psihemska može podvesti pod jednu ili više sociemskih narativnih figura, a sociemske se onda mogu uklapati u jednu ili više ontemskih. Tako se tvori gusto povezana mreža uspostavljenih značenjskih jedinica

⁴ Moral je sustav nepisanih društvenih normi koji određuju način ponašanja u određenoj društvenoj zajednici, a zasnivaju se na običajima i na općenito prihvaćenim mjerilima vrjednovanja postupaka sa stajališta načela *dobra* ili *zla*. Moral se oblikuje sukladno s uvjetima života zajednice, kulturnom tradicijom i religijskim predodžbama. Usprkos stanovitoj relativnosti, koja se ogleda i u različitosti moralnih načela unutar klasa i slojeva istoga društva, moral je općenito važan čimbenik društvene povezanosti, pa i cjelovit sustav stajališta i djelovanja koji regulira odnose među ljudima. Moralno djelovanje karakterizira se svojevrsnim unutarnjim stajalištem, uz djelovanje emotivnih čimbenika te određenih odgojnih zasada.

Preuzeto s: www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=41862 (zadnji pristup 5. rujna 2018.)

određenog pripovjednog teksta. Ta mreža narativnih figura predstavlja neki pojedinačni ili žanrovski romaneskni svijet (Peleš, 1999).

Psihemska narativna figura obuhvaća jedinice osobnosti, odnosno likove, a lik je *svežanj razlikovnih obilježja* (Peleš, 1999: 231). Kad se kao jezgra pojavljuje osobno ime, uspostavlja se središnjica značenjskog sveznja psihemske narativne figure. Dakle, ime je dominanta koja određuje tu figuru, izdvojivši je kao pojedinačnost u istaknutom romanesknom svijetu. U značenjskom svežnju psihemske narativne figure česti su pridjevi kojima se obilježuje pojedino svojstvo osobnosti neke jedinice teksta (Peleš, 1999).

Sociemske su narativne figure skupnosti, društvene tematske jedinice. Sociemska narativna figura kao jezgru svog semantičkog polja ima ime neke skupine – npr. *obitelji, društvenog razreda, društvenog kruga* i sl. (Peleš, 1999: 246). Sociemska narativna figura tvori se od semantičkih čestica koje pripadaju različitim psihemskim figurama. Odnosno – sociemske figure nastaju iz različitih psihemskih jedinica, koje samo po nekim svojstvima sudjeluju u tvorbi te narativne figure više razine. Sociemska figura može imati različite tipove udruživanja, od rodbinskih, etničkih do gospodarskih i ideoloških (Peleš, 1999). Prepoznavanje sociemske narativne figure omogućuje da se uoče one pojedinačnosti romanesknog svijeta koje stoje između jedinica osobnosti i jedinica opstojanja, koje neki nazivaju temom djela (ontemskih), koje pak čine semantičku osnovicu teksta u cjelini. Odnosno, bez njih bi bilo nemoguće raspoznati društvene pojedinačnosti teksta i predstavljenu socijalnu sliku (Peleš, 1999).

Ontemska narativna figura najviša je semantička razina pripovjednog teksta. U nju se uključuju sociemska i njoj podređena psihemska narativna figura. Ono što se u suvremenoj tematologiji naziva općom temom djela ili *konkretnom univerzalijom* (Peleš, 1999: 254), Peleš imenuje ontemskom narativnom figurom. Atributi psihemske i sociemske razine ulaze u značenjsko polje ontemske figure i tako neke značenjske jedinice dviju nižih ravni dijele svoje sastavnice s ontemskom figurom. Kategorije predmeta, vremena, prostora i sličnih pojedinačnosti, koje obično čine kontekst, pozadinu, okružje romanesknog svijeta, iskazane su u sociemskim i ontemskim figurama – čija razdioba ovisi samo o razini uopćavanja (Peleš, 1999).

5. Društveno-kulturni elementi u Tomićevim prozama

5. 1. *Zmaj od Bosne*

Austrougarskom okupacijom Bosne i Hercegovine, 1878. godine, raste interes za cjelokupni život i kulturu bosanskohercegovačkih muslimana. *Zmaj od Bosne* prvi je Tomićev roman koji govori o burnim događajima u prvoj polovini 19. stoljeća kada su se bosanski begovi pod vodstvom Husein-bega Gradaševića sukobili s pristašama reformi turskog cara Mahmuda II. Sultanova moć bila je vrlo slaba pa su kapetani i bosanski begovi među sobom vodili *čitave porodične ratove* (Tomić, 1978: 61). Ipak, taj je povijesni dio u romanu potisnut u pozadinu, a središnje mjesto u romanu zauzima ljubavna fabula: tragična ljubavna veza između Husein-bega i Mejre.

Iako je u središtu ljubavna priča, na brojnim mjestima mogu se iščitati različiti društveno-kulturni elementi, od kojih su posebno zanimljivi oni vezani uz žene. O sudbinama muhamedanskih Bosanki, Tomić u *Zmaju od Bosne* piše:

Nemila je sudbina muhamedovske Bosanke. Otac se niti ne veseli ženskomu čedu kad mu se rodi, jer ono je stvoreno za harem, ne za svijet. U haremu se rodi, u njem živi, u njem umire, strana svijetu, vječna ropkinja tuđe volje, za djevovanja roditeljâ, kasnije vojna svoga. (Zmaj od Bosne, u: Tomić, 1978: 32),

dok kao očiglednu suprotnost u samom nastavku navodi:

Usuprot nema veće radosti muhamedovskomu Bošnjaku već kad mu se rodi sin. Sinovi, oni su milinje i uzdanje očevo, oni su njegovi golubovi, njegovi sokolovi, jer oni će danas-sutra kad porastu, krotiti bijesne ate, vladat vjernom šarom i britkom ćordom, oživiti uspomenu slavnih djedova i ostati ugledom svomu potomstvu. (Zmaj od Bosne, u: Tomić, 1978: 32)

Isto tako, ženama nije dozvoljeno birati supruga, već to umjesto njih čine njihovi roditelji:

U Bosni nije to običaj; tu volja roditelja udaje kćeri često i proti njihovoj volji. (Zmaj od Bosne, u: Tomić, 1978: 32)

Osim što nisu imale slobodu izbora prilikom udaje, u braku su supruga morale bespogovorno slušati i pokoravati se njegovim željama:

- Ja te u svem slušam, gospodaru! - odvrati Mejra... (Zmaj od Bosne, u: Tomić, 1978: 50)

Od trenutka udaje, muškarac je ženi gospodar i njezina je dužnost da ga poštuje i služi. Tomić u svojim muslimanskim romanima (*Zmaj od Bosne* i *Emin-agina ljuba*) osobito naglašava taj podređeni položaj žena, da bi se on u potpunosti promijenio u njegovim kasnijim djelima, ali o tome će više riječi biti u poglavljima koja slijede.

Nadalje, budući da žene nisu mogle same birati prilikom udaje, znalo je, *obično u gluho doba noći*, kako Hangi (1990: 144) navodi, doći do njihova bijega. Ako nisu mogle pobjeći ranije, djevojke je njihov odabranik otimao na dan vjenčanja – dok je povorka svatova prolazila. Tada je dolazilo i do otvorenih sukoba, *mejdana* (ili *megdana*), u kojemu pobjednik odvođi djevojku. Jedan takav primjer naveo je i Tomić u *Zmaju od Bosne*:

Beg Zlatarević prijaše sada k Tuzli-kapetanu i s njim se dogovori da se obje čete za mejdana mirno vladaju, i da onaj koji nadvlada slobodno odvede djevojku. (Zmaj od Bosne, u: Tomić, 1978: 42)

U odnosu prema religijskoj sastavnici romana, prije svega valja istaknuti fragment u kojem Tomić pokazuje koliko su muslimani držali do svoje vjere:

Istina je živa da ne ima među sljedbenicima islama puka koji tako zaneseno ljubi svoju vjeru, kao muhamedanski Bošnjaci. „Tako ti lipe turske vire!“ - kažu oni kad jedan drugoga proklinje, a vidi se kolika u tim riječima leži snaga i oduševljenje njihovoga vjerskoga uvjerenja. (Zmaj od Bosne, u: Tomić, 1978: 110)

Nadalje, govoreći o određenim običajima vezanim uz religiju, Tomić opisuje kako izgleda svadba:

Izišavši iz avlije, ispale svatovi nekoliko hitaca iz kubura u znak veselja a nekoji od njih gromkim grlom zapjevaše prigodnu narodnu pjesmu. Naprijed jaše Tuzla-kapetan, svatski starješina, koji je u nuždi i zapovjednik čete; za njim jezdi ostala četa. U sredini jaše mlada na svom doratu koji obijesno poigrava, rekao bi čovjek od dragosti, kao da zna kakovo dražesno breme nosi. ... Ljudi se klanjaju i dovikuju svatovima: „Sretan put, sretno doveli djevojku!“ (Zmaj od Bosne, u: Tomić, 1978: 39)

Naglašujući razliku u odnosu prema kršćanskim običajima, navodi se:

Kod muhamedovskih Bošnjaka ne upotrebljava se doduše vijenac kod udaje djevojaka, kao što uopće ni vjenčanja nema, nu zato svaka muhamedovska Bosanka zna što je vjenčanje kod

kršćanskih Bošnjaka, razumije taj običaj i dobro ga shvaća u pjesmi i običnom govoru. (Zmaj od Bosne, u: Tomić, 1978: 38)

Običaj nošenja svadbenog vijenca kod djevojaka karakterističan je za katoličke svadbe onoga doba, a zabilježen je u nekoliko međusobno udaljenih hrvatskih krajeva: u Lici i Hrvatskom primorju te Slavoniji i Podravini (Skupina autora, 2016). Stoga ne čudi što ga upravo slavonski pisac kao opreku muslimanskim svadbenim običajima ovdje spominje. Vijenac je simbolizirao svojevrsnu zaštitu djevojke te njezin prijelazni status između djevojaštva i udane žene (Skupina autora, 2016).

Nadalje, religijskih se običaja dotiče i govoreći o molitvenim navikama:

Nato pođu svi k turbetu i činiše dovu puna dva sata. Okrijepljen vjerom u pomoć Alahovu, oprost se Husein-kapetan s tom svetinjom muhamedovskih Bošnjaka i s njezinim nadstojnikom. (Zmaj od Bosne, u: Tomić, 1978: 77)

Tomić ovdje samo uzgred spominje čin dove⁵, ne opisujući ga detaljnije. Na drugom pak mjestu nešto više pažnje posvećuje jednom od najvećih muslimanskih blagdana, Ramazanu⁶:

Jedan dan poslije dolaska bosanske vojske u Mostar započe veliki post muhamedovski, ramazan. Svaki pravovjerni musliman za trajanja toga posta klanja se najmanje pet puta na dan i do akšama ne okusi ništa od jela i pića, i sâm čibuk ne prinese cio dan k ustima. (Zmaj od Bosne, u: Tomić, 1978: 92)

Osim opisa različitih vjerskih običaja muslimana, Tomić na nekim mjestima ističe i određene katoličke vjerske običaje. Tu se ističe blagdan Male Gospe kao jedan od važnijih:

Sutradan bijaše velik blagdan kršćana katolika: Mala Gospa. Sa svih strana grnuše pobožnici u Zovik, koji imahu tamo svoju župu i svoga ujaka (fratra), da budu kod svete mise i da čuju riječ božju koja ih u vjeri i u dobru krijepi. (Zmaj od Bosne, u: Tomić, 1978: 37)

Suprotstavljajući tako na nekim mjestima običaje katolika i muslimana, Tomić pokazuje ranije istaknuti duh tolerancije i razumijevanja za vjerske razlike, nastojeći ih svojim književnim stvaranjem prebroditi i podignuti nacionalnu svijest muslimana i usmjeriti u hrvatskom pravcu (Nemec, 1995). To s osobitim žarom čini u ulomku u kojem pokazuje kako

⁵ Dova je molitva prije i za vrijeme koje nitko ne govori, ne smije se niti ogledava, odnosno – vlada potpuni mir i tišina. U džamiji na riječ hodže ili već nekog drugog koji klanja pred vjernicima, svi kleknu dotičući se čelom čilima prostrtih na podu. Tako se ustanu i opet sagnu ponavljajući taj čin više puta dnevno (Hangi, 1990).

⁶ Ramazan je mjesec posta i molitve čija je glavna svrha ljudska pokora za grijehe (Hangi, 1990).

vjerske razlike priječe ostvarenje ljubavi između kršćanke Marije i muslimana Huseina, pa tako fra Marijan Mariji objašnjava:

- *Da pođete za vezira, morali bi se odreći naše svete vjere u kojoj ste rođeni. Kad bi to čuo ovaj svijet kleo bi vas u deseto koljeno.*

- *Ali vezir mi dopušta da i nadalje mogu ispovijedati svoju vjeru - reče Marija s pouzdanjem.*

- *Slabe koristi otuda - primijeti fratar mirno i ozbiljno. - Po našoj vjeri ne možete se smatrati zakonitom njegovom ženom. Pomislite samo kako bi to zamjerali vašemu ocu, kako bi mu to i škoditi moglo... Marija uzdahnu i obori glavu. - A onda znajte - produlji fra Marijan - da ćete time silno nahuditi i veziru samomu. Njegovi će dušmani to jedva dočekati da mogu razglasiti: oženio se kaurkinjom⁷, pa da mu pravi Turčin vjeruje... (Zmaj od Bosne, u: Tomić, 1978: 130)*

Smatralo se kako se *pravi Turčini*, kako su se nazivali ondašnji muslimani (Hangi, 1990), trebaju ženiti samo muslimankama, a ako bi njihova odabranica bila druge vjeroispovijesti, ona bi je se morala odreći i prijeći na islam – prije stupanja u brak.

Nadalje, osim opisa tih običaja, potrebno je spomenuti kako Tomić veliku pozornost pridaje moralnoj sastavnici, pa tako opisujući tadašnji odnos društva prema takozvanim društvenim odmetnicima navodi:

Da pomilujem Marijana, šta bi svijet kazao, znajući da svakog hajduka čeka smrt na kolcu? ... Zašto ne uskoči preko Save, i ti s njim? Tako i drugi rade. (Zmaj od Bosne, u: Tomić, 1978: 81)

Hajduke se smrtno kažnjavalo, uz određene iznimke – ako su se predali vlastima te molili za milost i oprost:

Ne da mu se zauvijek rastati s ocem, braćom i drugom svojom rodbinom; a onda naš ujak (fratar) mu poručuje da valja ili se predati pravdi u ruke, ili isprositi milost; drukčije da nema pokajanja, ni okajanja. (Zmaj od Bosne, u: Tomić, 1978: 81)

A na koji su se način okajavali grijesi te pomilovali odmetnici, Tomić navodi u ulomku:

⁷ Izraz *kaur* turski je pogrdni naziv za kršćane. Preuzeto s: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=30951> (zadnji pristup 5. rujna 2018.)

To franačko odijelo odmah ćeš skinuti sa sebe i obući odmetnuto odijelo bosanskih vezira. Tad ćeš abdest⁸ uzeti da se opereš od nečisti, i kroz više dana, dok ne kažem da je dosta, činiti dovu javno pred svijetom da ti Alah oprostí zablude. (Zmaj od Bosne, u: Tomić, 1978: 90)

Uz objašnjenje:

Travanjski muhamedovci gledaju to i upravo im godi vezirova javna pokora. „Ejvala, tako je u redu! Tko javno pogrdi Prorokovu vjeru, valja da javno okaje svoj grijeh. Pred bogom treba da su svi jednaki, bio vezir ili balija“. (Zmaj od Bosne, u: Tomić, 1978: 90)

Takve javne pokore nisu bile ništa neobično u osamnaestom i devetnaestom stoljeću. Još od najstarijih vremena kršćanstva, prije nego što je uveden sakrament ispovijedi u Crkve, takav je običaj bio prisutan i u kršćana, a obliku javne pokore podvrgavali su se javni grešnici kako bi se mogli ponovno uključiti u redoviti vjermički život.

Tomić u ovom romanu priču plete oko glavnog junaka Husein-bega, kojem se kao jezgri psihemske narativne figure mogu pridodati atributi hrabrosti, pravednosti, pobožnosti i junaštva kakvi su krasili tipične romantičarske junake – nositelje određenih ideoloških zamisli. Osim toga, vjerojatno najvažnija sastavnica njegova značenjskog snopa jest i atribut *preradnik islamske vjeroispovijesti*. Tu središnju psihemsku figuru, Husein-bega, Tomić u romanu povezuje s brojnim drugima, dijeleći s njima određena svojstva i čineći glavnu razliku upravo u posljednje navedenom atributu. Tako su u romanu suprotstavljene dvije glavne sociemske figure – *kršćani* i *muslimani*, a fabularno gledano, napetost se uspostavlja kad se spoje dvije psihemske figure, mladić islamske vjeroispovijesti Husein i kršćanka Marija. Te su dvije psihemske figure po svojim osnovnim svojstvima uključene u različita sociemska značenjska polja, razgraničena na temelju vjeroispovijesti, koju bi se moglo smatrati glavnim atributom najvažnije ontomske figure u romanu – *vjere*. Iako dvije figure ljubavnika posjeduju sastavnice koje ih čvrsto semantički povezuju, ipak prevladava tenzija postavljena na razini sociemskih značenjskih jedinica, koja se vrlo jasno očituje u ranije navedenom ulomku u kojem fra Marijan moralizira zaljubljenoj Mariji i navodi joj razloge zbog kojih se ne može udati za Huseina. Kako Peleš (1999) navodi, postoje neke semantičke odrednice po kojima se sociemske narativne figure uklapaju u najvišu razinu i postaju sastavnicama ontomske narativne figure (Peleš, 1999). Tako bi na primjeru ovoga romana *vjeroispovijest* bila jedna od

⁸ Muslimani prije molitve uzimaju *abdest* ili *avdest*, odnosno, prema propisima vjere peru obraz, vrat, usta i noge, kako bi čisti došli pred svoga Boga. Zato su se džamije gradile pokraj vrela, tijeke i potoka ako je to bilo moguće (Hangi, 1990 : 30 - 31).

temeljnih atributa u značenjskom snopu sociemske figure *muslimani*, kao i *kršćani*, a *vjeroispovijest* je opet na ontenskoj razini dio jezgrene sintagme i izričaja ontenske narativne figure koju se može nazvati *vjera*. Osnovne sastavnice ontenske figure *vjera* bile bi, dakle, značenjske opreke *muslimani* i *kršćani*. Oko središnje ontenske figure (*vjera*), Tomić ulančava niz različitih ontenskih figura kao što su *običaji*, *kultura*, *položaj žena*, *moral* i drugo, koje su povezane sa središnjom, a rekonstruiraju pozadinu romana.

5. 2. *Emin-agina ljuba*

Kada je Tomić, gotovo deset godina nakon objave *Zmaja od Bosne* (1888), objavio i drugi roman muslimanske tematike, *Emin-agina ljuba*, bila je to još uvijek smjelost – u smislu da kršćanka ostavlja zaručnika i bježi s već oženjenim muslimanom (Živančević, Frangeš, 1975). Postupke koje je koristio pišući *Zmaja od Bosne*, Tomić je primijenio i u *Emin-aginoj ljubi*. Odnosno, opisujući bosansku i slavonsku krajinu u prvoj polovini 18. stoljeća, za vrijeme neprekidnih sukoba turskih i austrijskih četa (u kojima s obje strane sudjeluju naši ljudi), Tomić opet u središte radnje stavlja ljubavnu fabulu, ovaj put između Emin-age i kršćanke Anice (Šicel, 1971). I u ovom romanu pokazuje velik interes za muslimanski svijet vjerno prikazujući njihove običaje, od kojih su, kao i u prethodnom, osobito zanimljivi oni koji se razlikuju od običaja kršćanske, katoličke kulture – ponajprije status žena te moralne zasade i običaji vezani uz religiju.

Prije svega, o tome kakav je bio položaj žena svjedoči ulomak u kojemu supružnici Fatima i Emin-aga razgovaraju o Emin-aginoj novoj ženi:

- *Čemu je ona tu, u našem dvoru?*

- *Da bude mojom ženom... Ja sam je doveo i to je moja volja, a ti imaš da se pokoravaš toj volji!* - govoraše zapovijedajućim glasom kapetan.

- *Pokoravam ti se gospodaru!* - reče aginica, skrstivši ruke na grudima i pokloniv se glavom kapetanu. (Emin-agina ljuba, u: Tomić, 1966: 310)

Muškarcima islam dopušta ženidbu s nekoliko žena (do četiri), iako Hangi (1990) navodi da rijetko uzimaju više od jedne. U pravilu, ako prva žena ne može roditi ili rađa samo žensku djecu, muškarac se ženi još jednom ženom. To se pak ne može potvrditi u Emin-aginu slučaju. On Anicu uzima za ženu iz posve drugih razloga, zaljubljenosti i strasti. Nadalje, i u ovom se romanu naglašava to da žene svoje muževe smatraju gospodarima, što Tomić ističe na više mjesta, primjerice:

U Turaka i jest volja muževljeva sveta svakoj ženi. On je koji je hrani, u pogibelji brani, koji nosi svaki čas na krvavi pazar svoju glavu i svoj život, samo da bude njegova porodica sigurna i da može živjeti u miru. Al zato štuje svaka muhamedanka svoga muža kao svoga gospodara, i jao onoj koja bi ma najmanje skrivila svomu mužu prkosom i neposluhom. (Emin-agina ljuba, u: Tomić, 1966: 340)

Da je podređenost žene muškarcu u muslimanskom svijetu bila poznata i katolicima, vidljivo je u dijelu u kojem Anica preklinje Emin-agu da ju oslobodi:

- *Smiluj se, gospodaru, ago, sirotoj djevojci i pusti me slobodnu kući, tako ti mlijeka materina!* (Emin-agina ljuba, u: Tomić, 1966: 239)

Upravo ranije navedenim prkosom i neposluhom uvrijedila je prva Emin-agina žena, Fatima, svoga gospodara, što je bio dovoljan razlog da se od nje razvede. Hangi (1990) u knjizi *Život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovini* ističe razliku između muškaraca i žena u slučaju razvoda. Nakon razvoda muškarcima je dozvoljeno odmah oženiti se drugom, a žene za ponovnu udaju moraju čekati četiri mjeseca i deset dana. Isto je tako i s udovicama. Razvedena ili ostavljena žena nazivala se *pušćenica* (Hangi, 1990: 65), a taj se izraz može naći i u Tomića:

I bilo joj je kao da mora onaj čas poletjeti napolje, provaliti u kulu i tamo svojim rukama zadaviti bestidnu kaursku puštenicu. (Emin-agina ljuba, u: Tomić, 1966: 309)

U navedenom ulomku u kojem se bijesna Fatima želi osvetiti Emin-aginoj drugoj ženi, izraz *pušćenica* upućuje na možebitnu širu upotrebu tog izraza – odnosno, budući da je Anica ostavila svog zaručnika i pobjegla s Emin-agom, *puštenicom* (*pušćenicom*) se vjerojatno nazivalo i neudanu ženu koja je ostavila zaručnika i/ili obratno.

O običajima života žena govori se i drugdje u romanu. Poznato je da muslimanskim ženama i djevojkama zakon nalaže pokrivanje glave i tijela, o čemu Tomić govori u dijelu u kojem Fatima dolazi izmoliti Emin-agino oslobođenje:

U šajci sjedila turska hanuma u bogatu odijelu, s duvkom preko lica, ... (Emin-agina ljuba, u: Tomić, 1966: 264)

Da je istaknuti običaj skrivanja ženskog tijela kršćanskim djevojkama i ženama stran, razvidno je u dijelu:

- *Gle tamo! – pokazivaše aginica rukom prama prozoru kule, koga je Anica protiv turskomu običaju otvorila i slobodno, nepokrita lica gledala tužno i neveselo u nepoznati joj kraj.* (Emin-agina ljuba, u: Tomić, 1966: 309)

Iako se u romanu govori o sukobu turskih i austrijskih četa, na čijem je čelu s jedne strane musliman, a s druge kršćanin – Tomić je, kako je već ranije rečeno, u prvi plan stavio

ljubavnu fabulu. Ta ljubavna fabula kao da simbolizira i povijesnu okosnicu romana – Anica se bori s vlastitim moralnim načelima nastojeći ne povrijediti oca, društvene norme i vjerske zasade, a Emin-aga se bori da Anicu pridobije unatoč vjerskim razlikama. O tome kako vjerske razlike i u ovom romanu čine prepreku ostvarivanju ljubavi, Tomić navodi:

„On me ljubi, a čini mi se da i ja za njega marim. Nešto nova rodilo se u mom srcu ... Slatko mi je i dragosno ... ali šta da bude od svega toga? On je Turčin, a ja kršćanska djevojka ... Pa onda ima i ženu ...“ (Emin-agina ljuba, u: Tomić, 1966: 270);

Uboga djevojka, kolebajuć se između ljubavi prema dragomu i dužnosti prema staromu ocu, kao da je od samoga straha pred slabosti svoga srca, o kom je sumnjala da bi moglo odoljeti slatkim ponudama Emin-aginim, sve to više priljublivala se misli da bude ženom barjaktarovom, ... (Emin-agina ljuba, u: Tomić, 1966: 285)

Ipak, Anica kao hrabrija junakinja od prethodnice Marije u romanu *Zmaj od Bosne* zaključuje da će navedene razlike prebroditi *pod svaku cijenu*:

Vjera i žena! O te zapreke lomile se i padale njezine poletne misli, njezine sanje. Al ona osjeća da će ga usprkos ljubiti i da ga mora ljubiti. Došlo, što došlo. (Emin-agina ljuba, u: Tomić, 1966: 270)

Isto tako, Emin-aga odlučuje ostvariti svoju ljubav pod svaku cijenu, pa se tako i u ovom romanu govori o običaju otimanja djevojke:

Ti ćeš se smilovati srcu momu... Al ako ostaneš tako tvrda kao što si sada, ja ću te silom oteti!;

Nije jedanput slušala kako su momci uz tamburu, a slijepci uz gusle javorove pjevali da je Turčin ugrabio kršćansku djevojku i s njom se oženio. (Emin-agina ljuba, u: Tomić, 1966: 275)

U konačnici Anica bježi i postaje Emin-agina žena, a kako o tome sudi njezin otac i narod, vidljivo je u ulomku:

Oj Anice, ti si se odvrnula od boga kada si ostavila sijeda oca i prevarila vjerenika svoga. (Emin-agina ljuba, u: Tomić, 1966: 314);

Najveći dio bijaše tvrdo uvjeren da je vojvodina kći u dogovoru s onim Turčinom pobjegla, pa su je zato silno kleli kao bestidnu djevojčuru, kršćansku odmetnicu. (Emin-agina ljuba, u: Tomić, 1966: 318)

Na sličan je način u Aničina nekadašnjeg zaručnika, Ive Milijevića, zaljubljenost prema Anici (uz želju za vojničkim životom) prevladala želju da postane svećenikom. Njegova je odluka najviše pogodila samu njegovu majku, koja cijeli svoj život željno iščekuje sinovljevu mladu misu. U vrlo znakovitom fragmentu, Tomić u riječima Ivine majke ocrtava kršćansko vjerovanje o nadrealnoj snazi tog duhovnog čina:

- Kako to mislim, kume Marko? - prihvati riječ neutješna majka i lice joj dobi neki oduševljeni, sveti izraz. Zar nikad nisi vidio mlade mise, kojom se mlad duhovnik posveti bogu i svetoj crkvi? Što se krstom krsti, na široko i daleko, pita i propitkuje se gdje će i kadli će biti sveta mlada misa. Sve grne k njoj, ma još tako daleko bilo. Hiljade bolesti, bijede i pokora - sve to čeka mladu misu. Gdje mogući, mudri ljudi, novac, ljekari i ljekarije nisu pomoći mogle pomogla je sveta mlada misa u sto hiljada puta. Prvi blagoslov mlada duhovnika čudesa pravi. Eto, moj kume! Kud ćeš veće slave, nego kad on digne posvećenu ruku, a na hiljade svijeta pada nice na koljena, gruva se u prsa i vapije bogu i nebu: „Smiluj se bože, pomози mi i sveta mlada misa ...“ (Emin-agina ljuba, u: Tomić, 1966: 225)

U ulomcima u kojima isprepliće kršćanske i muslimanske vjerske običaje i uvjerenja, Tomić je mjesto našao i pučkom praznovjerju. Takav je dio u kojem se opisuje Aničin san. Anica sanja svoju pokojnu majku, koja ju upozorava da će se dogoditi veliko zlo, a kada se uznemirena djevojka odlazi pomoliti na njezin grob, susreće seosku *vračaru* koja ju savjetuje i objašnjava joj značenje njezina sna:

... treba da iščupaš iz tvoje duše što ne smije u njoj rasti; jer drugačije sigurno će te stići veliko zlo, kao što ti majka reče.;

Mrtvi se u snu ne javljaju uzalud svojim najbližim. To su poruke od boga. (Emin-agina ljuba, u: Tomić, 1966: 295)

Iako su određene moralne zasade razvidne i u prethodnim primjerima, jer ih je negdje teško, možda i nemoguće, zasebno odijeliti, ovdje se iznose još neki primjeri. Zanimljiv je ulomak u kojem se, kao i u prethodnom romanu, spominje zakletva: *Tako mi turske vire!* (ili: *Tako ti lipe turske vire!*). Koliko se držalo do obećanja i zakletve, svjedoči ulomak u kojem jedan od

junaka romana, vojvoda Marko (kršćanin), sklapa mir s Emin-agom (musliman) i oslobađa ga iz zatočeništva. Tomić taj trenutak prati riječima:

Dvije junačke desnice stisle se. To obećanje više vrijedi nego sto pisanih ugovora s golemim pečatima. „Tako mi turske vire!“ bijaše zakletva kojom se je onda kleo pred kaurima sprijeka Bošnjak vjere muhamedanske, a kauri su do te zakletve najviše i držali. (Emin-agina ljuba, u: Tomić, 1966: 279 – 280)

Nadalje, kako se ranije govorilo o razvodu i ostavljanju žene, treba napomenuti da se ono smatralo sramotnim za njezinu čast. Čast se onodobno mogla oprati jedino krvlju, o čemu Tomić piše u ulomku u kojem Muharem-beg, Fatimin brat, poziva njezina bivšeg muža na *megdan*:

„Samo Tvoja krv može oprati uvrede i sramotu koju si mojoj sestri nanio! Neka kubura među nama sudi!“ - Tako je pisao mladi Muharem-beg vakufskom kapetanu, a ovaj, kad je proučio pismo, reče ulaku: „Neka dođe! Ja neću izostati!“

Megdan bijaše urečen na polju, nedaleko od Emin-agina dvora. Oko podneva trebalo je da stignu megdandžije onamo. Svaki će od njih povesti dvoje sluga, a kubura će biti oružje kojim će jedan drugog nasmrt pozdravljati. Megdan će trajati dok jedan ili drugi mrtav ne padne. To će biti sud alahov. (Emin-agina ljuba, u: Tomić, 1966: 343)

Kao i u prethodno analiziranu romanu, Tomić i u ovome *vjeru* stavlja kao središnju ontemsku figuru. *Vjeroispovijest* je ponovno jedan od temeljnih atributa značenjskih snopova sociemskih figura *muslimani* i *kršćani*, ali razlikuju se psihemske figure čijim se spajanjem pokreće radnja i uspostavlja napetost u romanu. Dvije središnje psihemske figure – Anica i Emin-aga, određenim atributima svojih značenjskih snopova uključuju se tako u različite sociemske figure. Kako i Peleš (1999) ističe, sociemska figura može, gledajući iz perspektive društvenih grupa, imati različite tipove udruživanja, od onih rodbinskih, etničkih do gospodarskih i ideoloških. Anici bi se, kao jezgri psihemske narativne figure, mogli pridodati različiti atributi kojima se označava pripadnost različitim društvenim grupama, kao na primjer: *biti pripadnica kršćanske vjeroispovijesti*, *biti Hrvatica*, *biti zaručnica*, *biti kćer*, *biti supruga* i druge. Da bi narativne figure bile komposibilne i sumoguće, kako Peleš (1999) navodi, da bi bile na istoj semantičkoj razini, moraju međusobno dijeliti neka svojstva. Tako npr. figure Anica i Fatima dijele svojstvo *biti supruga*, zato je njih moguće sučeliti i s njima tvoriti događaj. Svojim se ponašanjem i djelovanjem one potvrđuju kao pojedinačnosti romanesknog svijeta. Uostalom, kako Peleš (1999) ističe, radnju je nemoguće i zamisliti bez

sučeljavanja komposibilnih semantičkih jedinica. Fatima, kao Emin-agina supruga, dijeli taj atribut s Anicom, a ostali atributi njihovih značenjskih snopova koji ih povezuju bili bi: *biti pripadnica islamske vjeroispovijesti*, *biti žena*, *biti lijepa* i dr. Zanimljivo je uočiti kako psihemske narativne figure mogu u romanu mijenjati atribute svojih značenjskih snopova, a u ovom se slučaju takva promjena dogodila upravo zbog udruživanja psihemske narativne figure *Anica* s drugom psihemskom figurom, čija je jezgra *Emin-aga*. Tako *Anica*, došavši u sukob s *Emin-agom*, svoj prvotni atribut *biti pripadnica kršćanske vjeroispovijesti* mijenja u *biti pripadnica islamske vjeroispovijesti*. Te su dvije psihemske figure, koje prvotno pripadaju vrlo različitim sociemskim, u konačnici povezane istom sociemskom figurom – *muslimani*. Sučeljavanjem dviju središnjih sociemskih figura razgraničenih na temelju vjeroispovijesti, Tomić ponovno, kao i u *Zmaju od Bosne*, gradi priču tvoreći niz različitih ontemskih figura (*običaji*, *kultura*, *položaj žene*, *moral*) koje se na sociemskoj razini razlikuju i sukobljavaju, a najbolji primjer za to jesu ranije opisani običaji odnosa prema ženama, vjeri i kulturi. Dok tako muslimani mogu imati više žena, kršćani imaju samo jednu, a isto tako muslimanke moraju pokrivati lice i tijelo, pri čemu je kršćankama taj običaj stran itd. Peleš (1999) ističe kako identifikacija sociemske narativne figure omogućuje da se uoče one pojedinačnosti romanesknog svijeta koje stoje između jedinica osobnosti (psihemskih) i onih jedinica koje neki nazivaju temom djela (ontemskih), koje pak čine semantičku osnovicu teksta u cjelini. Bez sociemske razine tumačenje romana bilo bi nepotpuno jer bi bilo nemoguće dobiti uvid u društveni okoliš i okolinu, koji su inače sastavni dio romanesknog svijeta (Peleš, 1999).

5. 3. *Kapitanova kći*

Drugačije od prethodna dva romana zamišljen je roman *Kapitanova kći* (1884). Iako se radnja odvija krajem 17. i početkom 18. stoljeća, a smještena je uglavnom u Požegi, to je više roman običaja, nego povijesni roman (Šicel, 1971). Središnji motiv i ovoga romana ljubavna je fabula, a tu osnovnu priču isprepliće mnoštvo epizoda u kojima se opisuju običaji naroda toga kraja, počevši od narodnih pjesama i raznih vraćanja pa sve do ženidbenih običaja i kuge koja je zaista vladala Požegom u to vrijeme (Šicel, 1971).

Započevši poglavlje, kao i prethodne, položajem i ponašanjem žena, zanimljivo je napomenuti da žene, kao što je to u prethodna dva romana bio slučaj kod muhamedanskih Bosanki, nisu mogle same birati za koga će se udati. O njihovoj bračnoj sudbini odlučivali su roditelji, što Tomić vjerno ocrta i u ovome romanu, u razmišljanjima junaka Ive Kovačevića:

U teškoj neprilici već je nekoliko puta htio zovnuti Julku da čuje što ona misli o toj stvari, ali se je opet predomislio. Ta gdje je još otac pitao kćer, kad se je radilo o njezinoj udaji? Što je otac odabrao i uglavio, to je i kćeri moralo pravo da bude. Kamo bi to dovelo da se cure po svojoj volji, kako im šapće ludo srce, udaju! Stari, iskusni roditelji umiju to bolje upriličiti. Tako se je u ono vrijeme postupalo kad se je radilo o braku. (Kapitanova kći; Tomić, 1966: 61)

Pri tome su, dakako, roditelji osobito pazili na to da odabranik bude dobrog imovinskog statusa, ali je puno važnije bilo da bude iz istog staleža kao i djevojka. Ako su iz različitih staleža, roditelji su se protivili sklapanju braka. Takav stav vidljiv je u razgovoru dvoje ljubavnika, grofa Locatellija i neugledne djevojke Stane:

- Al ti si velikaš... a ja?

- Razumijem te! - reče grof iza kratke stanke. Ali čuj me: Ja ću te oženiti... no dok mi otac živi, ne može biti... Stara gospoda u tom su svoje glave tko će im zamjeriti? No poslije njegove smrti, onda nemam gospodara nad sobom... ti ćeš biti mojom ženom!... - A dotle - produži grof - ima ostati naša ljubav tajnom - tajnom za čitav svijet... (Kapitanova kći; Tomić, 1966: 45)

Nadalje, valja napomenuti kako su se sve žene, bez obzira na staleške razlike, pred muškarcima ponašale jednako. O tome Tomić navodi:

Čim bi došao, djevojka bi odmah izašla iz sobe, ako bi je ondje slučajno zatekao. Nije to uostalom ništa osobito bilo u ono vrijeme; tako su se prema muškarcima ponašale bez razlike sve djevojke. Stidljivost i čednost bile su dvije vrline na koje se je nekoć kod djevojaka najviše pazilo. (Kapitanova kći; Tomić, 1966: 57)

Zanimljivo je primijetiti kako Tomić u dosad analiziranim romanima žene i njihovo ponašanje opisuje uglavnom u kontekstu ljubavi, udaje, bračnog života i vladanja pred muškarcima. Razlog tome razvidan je u jednoj misli njegove junakinje Julke:

Djevojci je ljubav život — kako da joj se ne raduje. (Kapitanova kći; Tomić, 1966: 56)

Vrlo očigledan patrijarhalan način života razlog je što žene provode većinu vremena u kući i bave se uglavnom kućanskim poslovima i brigom za obitelj. Zato Tomić ističe kako je djevojci ljubav život, jer su brakovi sklopljeni iz ljubavi svakako potpomagali bračnu sreću.

Nadalje, o ženama Tomić progovara i govoreći o tadašnjim religijskim običajima, pa tako govoreći o Stani te Janku i Julki navodi:

Među svijet nije nikada zalazila osim u crkvu, u nedjelje i blagdane. To u ono doba nije smjelo izostati! (Kapitanova kći; Tomić, 1966: 35)

Samo o nedjeljama i blagdanima išlo bi njih dvoje zajedno na veliku misu. Samo u takvim zgodama mogao je svijet vidjeti kapitanovu kćerku, a inače nikada. (Kapitanova kći; Tomić, 1966: 56)

Isto tako, opisujući onodobnu pučku pobožnost, ističe običaje za blagdan Duhova:

Duhovi su, slavan crkveni blagdan! Tri dana počivat će ruke radilice i slaviti veliku svetkovinu! ... Cijela varoš ima svečano lice. Djevojke su već prije više dana kuće okrečile, a u samo predvečerje blagdana pomele prašne ulice, da bi sada iglu mogao naći na putu. U zanatlijskim radionicama vlada mir. Kazandžije i kovači ne prave danas nikakve lupe u susjedstvu. Sve će da složno i dostojno proslavi duhovske dane. (Kapitanova kći; Tomić, 1966: 76)

Tomić ističe kako se tako velik kršćanski blagdan treba provesti dostojanstveno, u molitvi i bez fizičkoga rada. Nadalje, na nekoliko mjesta u romanu Tomić vrlo jasno govori o važnosti i utjecaju crkve. Tako o franjevačkom redu piše:

Otac Antun bijaše svom dušom prijatelj reda franjevaca, one pobožne družbe, koja je s najvećom požrtvovnošću podrug vijeka stajala uz narod u Slavoniji, dok je bio pod turskom vlasti. Franjevci bijahu njegovi tješitelji i savjetnici, njegovi vojvode i supatnici, njegovo sve. Pa zato su i dan-danas franjevci u osobitoj cijeni puku, u Slavoniji. Njihove crkve su najpunije, njihove oltare puk najviše dariva, njim najvoli davati za žive i mrtve mise, a ako ičiji, njihov savjet najradije će poslušati. (Kapitanova kći; Tomić, 1966: 84)

Ili pak u sljedećim primjerima:

Urediše se ulice, stvoriše se trgovi, fratri opraviše svoj manastir, a na ruševinama samostana duvna sv. Klare sagradiše isusovci kolegij sa crkvom i digoše gimnaziju. (Kapitanova kći; Tomić, 1966: 8);

Franciškan fra Ivan bijaše u to vrijeme traženi liječnik i vidar. Nije to bilo u ono doba ništa neobična. Redovnici umjeli su razne zanate i to baš takve koji su bili najrjeđi, ili kakvih uopće u čitavom kraju ne bijaše. (Kapitanova kći; Tomić, 1966: 123)

Razvidno je da su crkve imale veliku prosvjetnu ulogu, kao i to da se u svećeničkim redovima nalazilo obrazovanije stanovništvo, što se potvrđuje i u nastavku:

Među redovnicima bijaše tada urara, kipara, slikara i tokara, a kako vidimo i liječnika i ljekarnika. (Kapitanova kći; Tomić, 1966: 123)

Isto tako, govoreći o religijskim običajima, Tomić navodi kako se u manjim mjestima, točnije Požegi, u kojoj je smještena radnja romana, najavljuje vjenčanje:

Misa je svršena. Svećenik blagoslovio je svoje pobožne vjernike i sve ustaje na noge. Prije nego će otići od oltara okrenu se fra Andrija licem prema puku i razmota list papira. Nastade tišina u svoj crkvi; iste stare bake prestadoše kašljucati. Nato stade fra Andrija svečanim glasom čitati s cedulje vijest, da: „...veleložni gospodin grof i carski natporučnik Đuro Locatelli i čestita djevojka Julka Kovačevićeva stupaju u brak i da se po pravilima sv. crkve navješćuju prvi put“. (Kapitanova kći; Tomić, 1966: 78 – 79)

Osim vjenčanja, opisuje i nešto manje lijep običaj – običaj sahranjivanja:

Kad je Večernjica sinula na nebu, bijaše grof Đuro Locatelli pod crnom zemljom. Sahraniše ga po tadanjem propisu bez sprovoda i vojničke pratnje. Ni zvona nisu mu smjela da zvone,

jedino zvonce u crkvi na groblju kucalo je kratki čas, dok su lijes u grob položili, i tu ga zatrpali zemljom i vrućim krečem. (Kapitanova kći; Tomić, 1966: 135)

Osim kršćanskih običaja, u romanu se mogu naći i određeni fragmenti koji prikazuju praznovjerje prisutno u narodu. Tako Tomić, govoreći o seoskoj *vračari* Fatimi, govori:

Premda su u varošu kojekako o njoj sudili i govorili, ipak se je svatko čuvao da joj se zamjeri. Vračari, kao i sotoni, treba svijeća da se pali! Tako je mislio svijet. Osobito mladi momci i djevojke pazili su da ostanu dobri prijatelji s Fatimom (tim ćemo je imenom i mi zvati). Kad je zaljubljeni momak htio saznati da li i njega ljubi djevojče za kojim uzdiše — ili ako je zatravljena djevojka htjela se uvjeriti da li joj je dragi vjeran, da li misli na nju — onda se je uvijek išlo k Fatimi na tekiju, a njezine karte kazale bi svakomu što je želio znati. (Kapitanova kći; Tomić, 1966: 34)

Objašnjavajući to ulomkom:

Sujevjerje vladalo je onda i u boljim porodicama, osobito kod vojnika, koji su, polazeći na vojnu, često i amulete i svete relikvije, dakle poganske i kršćanske moći, na istom vratu nosili, misleći, ako neće jedna, možda će druga pomoći. Natporučnik bijaše sujevjeran do skrajnosti i vjerovao je u duhove, u čarolije, u amulete i filakterije. (Kapitanova kći; Tomić, 1966: 42)

Ipak, kada je navedena seoska *vračara*, Fatima, donijela u Požegu kugu te tako izazvala val smrti, očajni požeški stanovnici zaboravili su na praznovjerje te se ponovno zaklinjali Bogu i Djevici Mariji:

Svaki dan drže se pobožne procesije od župne crkve sv. Filipa i Jakoba do jezuitske crkve sv. Lovre. Svijet moli krunicu, pjeva kroz plač litanije loretanske i utiče se svetoj Bogorodici, da izmoli milost od boga. (Kapitanova kći; Tomić, 1966: 136 – 137)

Da je praznovjerje ipak u drugom planu, a potisnuto kršćanskim vjerskim običajima, pokazuje Tomić u moralnim dvojabama glavne junakinje Julke oko zabranjene ljubavi između bratića Janka i nje, što objašnjava ulomkom:

A zašto njima dvoma nije suđeno, da budu svoji? — pitat će čitatelj. Da se to razjasni, valja znati da se je u starije doba do krvne veze jako mnogo držalo. Da tko oženi bližnju svoju rođakinju, smatralo bi se oskrvrnjenjem krvi i sav svijet zamjerao bi takvoj vezi. I onda su, doduše, valjali crkveni propisi o apsolutijama za ovakve brakove, ali ih je vrlo malo bilo koji su trebali te milosti, a obično su bili velikaši, koji su dospjeli u ovakve prilike. Drugi svijet

zazirao je od takvih brakova, pa ako se je rodila ljubav među mladićem i djevojkom koji bijahu u krvnoj vezi, krilo se je to kao sramotan čin, kao nešto nedopuštena. (Kapitanova kći; Tomić, 1966: 23 – 24)

Kada na samom kraju romana njihova ljubav dobiva blagoslov Julkina oca i Jankove majke, kao primjeri pravih kršćana, Janko i Julka ne zadovoljavaju se time, već traže oprost od samog pape, ukazavši time na onodobnu važnost religije:

Za po godine stiže teško očekivani oprost iz Rima, i dan svadbe bude urečen na Sv. Katu. (Kapitanova kći; Tomić, 1966: 148)

Osim kada govori o zabranjenoj ljubavi, Tomić o moralu progovara i drugdje u romanu, primjerice u razgovoru trudne Stane i njezina ljubavnika, grofa Locatellija:

— Ti znaš što je bilo... ako se skoro ne vratiš, ako me brzo ne oženiš, sramotna sam za sav svoj vijek... a ti me poznaš, prije ću se skončati, volim poginuti nego... (Kapitanova kći; Tomić, 1966: 47)

Spolni odnosi prije braka, a osobito rađanje izvanbračne djece, smatrali su se sramotnim i nemoralnim za djevojke. Već je ranije istaknuto kako su se sve žene krile i uklanjale pred muškarcima, ističući čednost i stidljivost kao tadašnje najveće vrline. No kao i u svemu, i ovdje Tomić navodi iznimke, na primjer opisujući ponašanje *posadske krčmarice* Trude:

Ta posadska krčmarica bila je vrlo intimna s časnicima, malo je koji bio s kim nije ljubovala, a gotovo nikoga ne bijaše koji nije od nje novaca posuđivao. (Kapitanova kći; Tomić, 1966: 53);

- Kako mi živiš, lijepi moj? - upita Truda, sjedne na klupu do natporučnika i pogladi ga po gustoj crnoj kosi. (Kapitanova kći; Tomić, 1966: 53)

O moralu Tomić govori i opisujući kako su se onodobno *prali obrazi* velikaša:

Zašto se je nobilis de Kerpez požurio da starom kapitanu dade „vjerodostojne“ obavijesti o onom što je tobož istraga iznijela na javu, i da ga uvjeri o ništavosti teške osvade, iznesene proti njegovu budućemu zetu, toga nitko pod nebom nije znao do jedinoga grofa Đure Locatellija, koji je odmah po ovršenoj kazni pohodio gospodina notaruša, nadario ga s nekoliko zlatnih cekina, te ga tom prilikom za nešto tiho molio, na što je, dakako, gospodin notaruš drage volje pristao... (Kapitanova kći; Tomić, 1966: 118)

Da su novac i moć bili ključni čimbenici nečijega dobroga glasa, osim u navedenom, pokazao je i u ulomku u kojem pukovnik traži od seoskog suca da kazni Stanu, koja je tobože oklevetala grofa Locatellija, jednog od njegovih časnika. Nečuveno je bilo da netko iz nižeg staleža uvrijedi osobu iz višeg, koja se smatrala po svemu superiornija, pa tako i u ponašanju i u moralnim zasadama. Zato pukovnik traži pravdu, koja ne može biti drugo negoli prividna pravda, do koje se došlo prijetnjama moćnijih osoba nad onim inferiornima:

- *Briga mene da li vi žalite ili ne... Naš stališ pogrdila je jedna nevrijednica, koja spada pod vašu jurisdikciju... Vi ćete tu kleveticu – poče pukovnik uzvišenijim glasom diktovati – odmah preda se pozvati, strogo je ispitati i egzemplarno kazniti. Ne dobijem li sjajnu zadovoljštinu, dat ću vas i čitav vaš glup magistrat u moj karcer odvesti... Jeste li razumjeli?* (Kapitanova kći; Tomić, 1966: 90)

U konačnici, koristeći se Peleševom terminologijom, valja istaknuti kako su likovi i njihov skup svojstava, u sklopu fabule, vertikalni niz, koji presijeca sintagmatski događajni lanac (Peleš, 1999). Odnosno, događaji su vodoravno postavljeni, od ranijeg prema kasnijem, a likovi su nad vremenskim rasponom događaja. O svojstvima pojedinog lika ili psihemske figure može se iščitati i iz iskaza drugih lica o njemu ili iz samih postupaka i razmišljanja tog lika (Peleš, 1999). Na primjer, govoreći o psihemskoj narativnoj figuri čija je jezgra *Đuro Locatelli*, treba napomenuti kako se o sastavnicama osobnosti te figure najvećim dijelom saznaje upravo iz njegovih postupaka i sučeljavanjima s drugim psihemskim figurama. Toj bi se figuri kao atributi mogli pripisati *fizički privlačan, slatkorječiv, siromašan, nepošten, bezobziran, dvoličan, licemjerman* i brojni drugi. Razvidno je, dakle, da psihemska narativna figura u svojoj dominantni ima attribute osobnosti, ali iako u značenjskom sklopu koji čini narativnu figuru dominiraju sastavnice osobnosti, nisu isključene i druge vrste sastavnica, sociemi i ontemi, a u slučaju Đure Locatellija to bi bili *biti grof, biti natporučnik, biti pripadnik vojničkoga staleža*. Oni, iako važni, ipak nisu dominantna u tom značenjskom snopu. S druge pak strane, važne su sastavnice sociemskih narativnih figura koje bi se moglo nazvati *vojnički stalež* i *plemički stalež*. Razvidno je, dakle, kako staleške razlike čine temelj neke više, ontemske figure, koju bi se moglo nazvati *društvo*. *Društvo* je pak povezano s nizom drugih ontemskih figura, od kojih bi se moglo izdvojiti *prostor, vrijeme, moral, običaje, ljubav, vjeru* i druge. Zanimljivo je kako je upravo ta staleška razlika važna crta u romanu. Atributom *biti pripadnik vojnčkog staleža* povezana je većina glavnih psihemskih figura u djelu, pa tako osim Đure, taj atribut dijele i psihemske figure *Janko, Julka* i *Ivo Kovačević*, a od onih koje se od toga izuzimaju ističu se *Stana* i *Fatima*. Važno je naglasiti kako se

posredstvom psihemske figure *Đuro Locatelli* priča o cijeloj jednoj kategoriji grupe, odnosno sociemskoj figuri vojničkoga staleža, ističući semantičku hijerarhiju unutar starog političkog sustava. Na tom tragu i Peleš (1999) navodi kako ime određenog pripadnika staleža uključuje skupinu i prostor, sve što iza njega stoji, a tako iza *Đure* stoji vojnički stalež sa svim svojim atributima i psihemima na nižoj razini. Nadalje, pozornost treba, osim na Đuru, usmjeriti i na druge dvije vrlo važne psihemske figure – Janka i Julku. Za razliku od prethodnih romana u kojima se napetost uspostavlja spajanjem dviju psihemskih figura koje po svojim osnovnim svojstvima pripadaju različitim sociemskim značenjskim poljima, u ovom se romanu napetost uspostavlja kada se spoje dvije psihemske figure koje su po svojim osnovnim svojstvima uključene u isto sociemsko značenjsko polje, a to je *obitelj*. Iako te dvije figure ljubavnika posjeduju sastavnice koje ih čvrsto semantički povezuju, dijelom romana prevladava tenzija postavljena na razini sociemske značenjske jedinice. Budući da oboje pripadaju istoj sociemskoj narativnoj figuri *obitelj*, određene prepreke koje se mogu svrstati u ontemske narativne figure (*moral, vjera*) brane ostvarivanje njihove veze. Te i prethodno navedene ontemske narativne figure čine važnu okosnicu ovoga romana, rekonstruirajući njegovu pozadinu i dajući čitatelju uvid u život Požežana na prijelazu 17. i 18. stoljeća. U *Kapitanovoj kćeri* Tomić je, kako navodi Štampar (1952), kao i u *Emin-aginoj ljubi*, prije svega dao sliku tadašnjeg vremena, bez nekih naročitih tendencija. Stavivši u središte radnje zabranjenu ljubav između bratića Janka i sestrične Julke, *plete* oko toga mrežu događanja koji vjerno ocrtavaju duh vremena. Od staleških razlika koje imaju najveći utjecaj u ponašanju vladajućih prema nižima od sebe, položaju žena u društvu, sklapanju brakova te drugim običajima i narodnim vjеровanjima požeške sredine na razmeđu 17. i 18. stoljeća.

5. 4. Udovica

Četvrti analizirani roman, *Udovica*, povijesni je roman utemeljen na kronikama *Annuae*, zagrebačkog kanonika Adama Baltazara Krčelića. Nemeč (1995) ističe kako je povijesni dio u romanu samo vanjski okvir priči o neobičnom životu plemkinje Margarite Magdić, ali nema značajnog utjecaja na samu radnju. Dakle, iako je roman slika običajnog života plemstva i njegova sukoba s nezadovoljnim kmetovima, u središtu su preobrazbe glavne junakinje Gite (Vučetić, 1966). Tomić u ovom romanu na Gitinu primjeru daje zanimljiv opis nekih *mutnih psiholoških stanja* plemićkih žena (Vučetić, 1966: 18). Psihološko ocrtavanje likova, a osobito bavljenje psihologijom žene, otvorilo je modernost u hrvatskoj književnosti (Bijuković Maršić, 2008).

Analiza se, kao i u prethodnim poglavljima, započinje društvenim položajem i običajima vezanim uz žene. Tomić i u ovome romanu nastavlja niz opisa dogovorenih brakova, a kako je riječ o plemstvu, najvažnije je bilo da je djevojka iz istoga staleža kao i muškarac. Osim toga, važan je bio i njezin imovinski status, zbog čega su se brakovi dogovarali vrlo rano. Tomić to pokazuje u ulomku u kojem opisuje asesora Josipa Magdića:

Bijaše oženjen Margaritom plemenitom Gabelić, kćerju bogatoga vlastelina legradskoga. Djevojci bijaše jedva šesnaest godina kada se je vjenčala s asesorom Magdićem, koji bijaše punih dvadeset godina od nje stariji. Znalo se je da nije pošla za nj od ljubavi, jer bijaše još tako mlada da nije ni znala što je ljubav, kada je stupila u brak. ...Asesor Magdić požurio se je na uprose, da mu nitko drugi ne ugrabi ribicu zlatoperku, kakva bijaše gospodična Margarita ili Gita, kako su je u obitelji zvali. Ne samo da je bila vanredno lijepa, nego i vanredno bogata. (Udovica; Tomić, 1966: 153)

Ili pak u dogovorima između Gite i Petkovića, koji su došli isprostiti Gitinu kćer Jelenu:

Sretni i zadovoljni oprostiše se otac i sin s Gitom. Jelena je isprošena, a to je glavna stvar. Nje, doduše, nije nitko pitao je li joj pravo ili nije. Na to se u ono doba nije pazilo. Što su u ono doba roditelji glede ženidbe naredili, tomu su se morala djeca pokoriti. (Udovica; Tomić, 1966: 274 – 275)

Za razliku od prethodnih romana u kojima Tomić uglavnom opisuje žensku podređenost muškarcima, govoreći u ovome o plemićkom staležu, uočava se razlika u ponašanju žena. U ulomku u kojem govori o gospodarenju asesora Magdića ističe:

Gospodin asesor dobro je opažao zlovolju svoje mlade žene i strpljivo je, pače viteški, podnašao. Ako ćeš u redu držati svoje dobro, treba da ti je žena vjeran, pouzdan drug u radu oko gospodarstva. Gospodin asesor nije se namjerio na takvu ženu. Ako je trebalo da bi prigledala oračima i sijačima, ili koscima na livadi, ili radnicima u trsju, ona je odbijala taj posao od sebe, veleći da ne podnosi sunčane žege. U staju, svinjce, kokošinjak itd. nije ni zaviriti htjela, uvjeravajući svoga muža da nije vična podnositi takav smrad... I tako je gospodin asesor, vrativši se na svoje dobro, morao obavljati sve poslove ne samo zemaljskoga gospodina nego i kućanice vlastelinke. (Udovica; Tomić, 1966: 156);

Ženska ruka bila je potrebna za vođenje kućnog gospodarstva i pomaganje suprugu. Kako ovdje čini razliku, Tomić opisuje kako je za suprugova rada vrijeme provodila Gita:

Dok se je on tako mučio i trsio, gospođa Gita sprovodila je najbezbrižniji život na dobru svoga muža. Išla je rano spavati, a kasno bi, vrlo kasno ustajala. Tada bi se dugo vrijeme redila i kitila pred zrcalom, i jedina joj briga bijaše da što kićenija izgleda, ... Da ne bude suviše dosade, pozivala je često goste k sebi, a kad ne bi gostiju bilo, ili kada je susjed grof bio zapriječen u posjete doći, dala bi zapreći konje i odvezla se najradije u Zajezdu k barunici Pudencijani Patačići, ... (Udovica; Tomić, 1966: 157)

Nadalje, kakvi su bili običaji žena u slučaju smrti supružnika, Tomić je, na Gitinu primjeru, opisao u sljedećem ulomku:

Ženi živa temperamenta, kao što bijaše ona, nije bilo lako osamiti se na zabitnom ladanju, odreći se svih zabava, gozba i vesela drugovanja – no trebalo je štovati pravila, koja je u ono vrijeme pojedincu nalagala crkva i društvo. Giti je uvijek bilo do toga da joj s društvenih i javnih obzira ne bude prigovora, zato je i vrijeme svoje korote za mužem počela sprovoditi posve kršćanski kao prava u crno zavita udova. Išla je rijetko kada kamo; posjetila je samo one koje je posjetiti morala, a to bijahu njezini susjedi, koji je dođoše sažalijevati radi muževe smrti. (Udovica; Tomić, 1966: 161)

Žene su, prema određenim društvenim i crkvenim načelima, trebale živjeti u koroti godinu dana nakon smrti supružnika, osamljujući se i ne pohađajući javnih događanja i šireg kruga prijatelja. Zato barunica Patačić navodi kako život mlade udovice nije baš najugodniji (Udovica; Tomić, 1966: 165). Osim toga, kada bi žena rano ostala udovicom, bilo je očekivano da se ponovno uda, osobito kod žena iz plemićkog staleža, a o tome govori i barunica obraćajući se Giti nakon smrti njezina supruga:

Sad si opet tamo gdje si bila prije petnaest ili šesnaest godina. Stojiš pred novom udajom...
(Udovica; Tomić, 1966: 165)

U slučajevima smrti zaručnika ili pak predugog čekanja na udaju, djevojke iz plemićkih obitelji često su odlazile u samostan. Tomić o tome piše u fragmentu:

Među klarisama bijaše ih mnogo koje su bile dobra roda, iz starih plemićkih porodica. Većinom su to bile vremešnije djevojke, koje su dugo čekale na udaju, pa kad su vidjele da uzalud čekaju, onda su dosta gorkim srcem stupile u red, gdje su napokon našle duševni mir.
(Udovica; Tomić, 1966: 298)

U istom su samostanu često odgajane mlade velikašice i plemkinje, jer se smatralo da tamo mogu naučiti sve što je potrebno za dobar život u braku i gospodarenje vlastelinstvom.

Kao potpunu suprotnost svemu dosad navedenom, Tomić opisuje postupno Gitino mijenjanje nakon smrti nevoljenog supruga. Zbog ogorčenosti dogovorenim brakovima bez ljubavi i društvenog osuđivanja svega što odudara od općeprihvaćenog vladanja žena u društvu, Tomićeva junakinja Gita odlučuje se drugi put udati iz ljubavi, a kada joj je to onemogućeno, preuzima sudbinu u svoje ruke, želeći svijetu pokazati da se novcem i moći može postići bilo što. Tako u konačnici sama odabire muškarca za kojeg će se udati, a stalešku prepreku koja stoji na putu ostvarenju toga braka rješava podmićivanjem ljudi čije su joj usluge potrebne. Tomić to opisuje ulomcima:

- Znala sam da si kmet, ali ja ću te učiniti plemićem, i to skoro, jer se želim što prije udati za te, jesi li me razumio? (Udovica; Tomić, 1966: 331);

- Hoću baš da pokažem svijetu kako žena može stvoriti sebi ravna muža ako želi za nj poći. Znam da će biti graje, kad se za sve to dozna ali za ne marim! Svijet je meni prkosio, sad ću ja njemu! (Udovica; Tomić, 1966: 334);

Taj prkos skupo je stajao Gitu.... Ali Gita je to lako pregorjela... Njezin izabranik postao je plemićem, čovjekom njoj ravnim, komu je mogla bez zazora pružiti ruku. (Udovica; Tomić, 1966: 334)

Da se ponašanje žena razlikuje od onoga u prethodnim romanima, Tomić je osobito istaknuo u liku barunice Pudencijane Patačić, pa tako za nju navodi:

Ljubila je samo muške navike i pohotice, pa je na čudo svega boljega društva pušila, jašila najbješnje konje, išla u lov, pila kao muškarac, govorila i pisala latinski kao kakav odvjetnik, sabirala staro oružje, čitava muškobanja, žena zaista čudnovata, koja se je nesretnom držala jer je žena, pa ni vlastitu svoju djecu nije trpjela samo zato jer ju je roditi morala. Kraj svega toga barunica nije voljela muškaraca niti je marila za njihovo prijateljstvo. Muškarci bijahu joj odurni i mrski, ali tim više ljubila je žene, lijepe, mlade žene, među kojima je imala mnogo prijateljica i ljubimica. Među te spadala je i Gita, koju je Pudencijana uvjeravala da je „primo loco“ zapisana u njezinu srcu. (Udovica; Tomić, 1966: 157)

Takvo je slobodno ponašanje bilo rijetka iznimka u tadašnjem vladanju žena, koje su živjele za dobru udaju, miran obiteljski život i gospodarenje obiteljskim dobrima. Bijuković-Maršić (2008) navodi kako se u *Udovici* (kao i kasnije u *Meliti*) mogu uočiti mjesta razlike u odnosu prema hrvatskom književnom korpusu 19. stoljeća. Tome je posebno doprinijela neobična scena opisa lezbijske sklonosti barunice Patačić prema udovici Giti, kojom Tomić opravdava i upotpunjuje raniji opis neuobičajenih sklonosti barunice Patačić. Ta je scena sljedeća:

Sjednuvši iza Gite, uzela joj gladiti omašnom svojom rukom puna, obla ramena i činilo se kao da u tom uživa.

- Lijepa si, uistinu lijepa - govorila je barunica svojoj miljenici. - Tako ubavih, jedrih ramena, pa tako bijela, punahna vrata nema ni u mlade djevojke... Baš mi se sviđaš... (Udovica; Tomić, 1966: 186)

Nemec ističe kako je Tomić, zbog romana *Udovica*, imao problema s katoličkim krugovima. Godine 1902., kada je knjiga izašla, napao ga je urednik *Katoličkog lista* Stjepan Korenić. Korenić ga nije napao zbog istaknute lezbijske scene, već zbog Tomićeve navodne želje da pred čitateljskom publikom omrazi katoličke redove, osobito isusovce (Nemec, 1995). Tako u dijelu u kojem se očajna Gita kaje za grijeha i moli za ozdravljenje svoje kćeri Jelene, navodi moraliziranje patera Percajića Giti:

- Na koljena, grešnice!...

- Pomoć tražite u boga! - siktao je pridušenim glasom isusovac. - S okaljansom dušom hoćete da se bogu približite? Ako vam umre kćerka, vi ste njezin ubojica, vi ste sattrli mladi život. Ne znate li što radi ljudska pravda s ubojicama? Gubi ih na vješalima, mrvl ih na točku ili ih tamani krvničkim mačem. Božja pravda još je strašnija, jer je vječna, neopozovna! Mirite se s bogom, očistite dušu od svega grijeha i onda, onda tek stupite pred božje lice i molite pomoć u njega! (Udovica; Tomić, 1966: 238)

Nakon što je Jelena ozdravila, bilo zbog nebrojenih Gitinih žrtava i molitvi ili lijekova i mladenačke snage, pater od Gite zahtijeva polaganje zavjeta udovištva, napadajući ju:

- *Zavjetujte se da ćete ostati udovicom dok živite! ...*

- *Vidi mi se da vam se težak čini taj zavjet... Tim ugodniji bit će bogu, kako rekoh...*

- *Dozvolite mi, oče, jedan dan razmišljanja! - moljaše tihim, nesigurnim glasom Gita.*

- *Razmišljanja... ha, ha! – nasmija se porugljivo pater, da je Gita protrnula od toga smijeha.*

- *Što znači razmišljati, kad se radi o pobožnu zavjetu?... Pazariti s bogom, hoćeš li ovoliko ili samo toliko... Kako nedostojno, gospođo! (Udovica; Tomić, 1966: 288)*

I time u nje izaziva strah od boga, ali i njegove strogosti, što je razvidno u ulomku u kojem je Gita rastrgana između ljubavi prema Krsti i položenog zavjeta:

Zar ne može čovjek biti riješen zavjeta? Sve može crkva. Ali ne, ne, uzboja se Gita i gledaše da ušutka onaj kobni glas u sebi. - Što bi rekao pater rektor da stupim pred nj s takvom molbom! Ta svisnula bih od njegove strogosti. Zavjet sam učinila bogu od zahvalnosti za iskazanu mu milost, i ja ću se držati zavjeta - reče odlučno Gita. - Ta bog bi me kaznio sigurno strašnije negoli prvi put. (Udovica; Tomić, 1966: 294)

Tomić je, naime, govoreći o *pobožnosti* u romanu, na više mjesta pokazao kako su određeni crkveni redovi iskorištavali dobre namjere velikaša. Tako se na primjeru odnosa Gite i patera Percajića, predstavnika isusovačkog reda, može vidjeti kako su crkveni redovi pokušavali manipulirati drugima:

- *Bog će vam nagraditi svako djelo koje činite u njegovu slavu. Samo u njegovu slavu trebamo vaše pomoći. Naš je kolegij zasada ubog i siromašan. Kraj najbolje volje ne može ni ono učiniti što bi morao. Sada bismo, vidite, trebali da gradimo u kapeli kraj našeg majura veliki žrtvenik sv. Ksaveru, ali - nemamo novaca. ... Bio sam se spremio da zaredam oko pragova naših velikaša i plemića i da napastujem njihovu darežljivost. Obađoh dvije-tri porodice, ali se namjerih na tvrda srca, na ljude koji za božju stvar ništa ne mare.*

- *Ne trebate nikud dalje ići - reče odlučno Gita. - Ovaj žrtvenik ja ću vam sama sagraditi!...*

Pater je zanosno blagoslovio Gitu i tako veličao njezin čin da se je Gita s nekim ponosom vratila kući iz kolegija... Sam pater rektor širio je najviše slavu Gitinu i pred svakim je hvalio kao izvrsnu kršćanku i bogoljupku. (Udovica; Tomić, 1966: 297)

No Gitina je slava bila vrlo kratkog vijeka, a na samom kraju romana, govoreći o Gitinoj smrti, Tomić otkriva kako je narod o njoj sudio:

Pa i ona sirotinja, koja je nekada u suzama pružala ruke za njezinom milostinjom, nije se ni jednim Očenašem sjetila svoje dobrotvorke, ali je tim više javno osuđivala njezin život i njezina djela govoreći da njezino milosrđe ne bijaše izjev ni pobožnosti ni ljubavi bližnjega, već taština i licemjerstvo. (Udovica; Tomić, 1966: 349)

Gitu su u konačnici rastrgale moralne dvojbe oko vlastite zaljubljenosti i zavjeta udovištva, kao i one ranije oko vlastite ili kćerkine sreće, zbog kojih je naškodila samoj Jeleni. No valja napomenuti kako njezin život ni do tog trenutka nije bio odraz čednosti, kao ni bračne vjernosti. O tobože tajnom životu jedne plemkinje, Tomić usputno otkriva u razgovoru Gite i Pudencijane o Gitinoj bračnoj nevjeri, preljubništvu sa susjedom, grofom Čikulinom:

- To bar nije nikakva tajna da je bio tvoj obožavatelj i da je mala Magdalena živa njegova slika i prilika... Što se prenavljaš preda mnom? „Factum infectum fieri nequit“... Bilo, pa bilo... A barunica je ipak imala pravo da to nije nikakva tajna, jer je sav svijet o tom znao i govorio, a Gita je svejednako mislila da je to tajna. (Udovica; Tomić, 1966: 166)

No kulminacija njezina moralna propadanja, kojom Tomić, kao i u opisu baruničinih navika, oslikava razvratan život plemkinja, koje su sve slobodnije prihvaćale dotad *muške navike i pohotice*, opisana je u ulomcima:

Drugi dan navečer, u isto doba kao jučer, dade si Gita iznova prirediti slatka vina, ali više negoli prvi put. Začudo kako joj je godilo to piće. Tako joj je ugodno kad je pila nešto toga slatkoga napitka ... Sada već nije mogla da bude bez te naslastice, koja ju je tako lijepo razigravala. Više puta je običavala pozvati k sebi gore u sobu providnika i s njim se razgovarala o koječemu, samo ne o gospodarstvu. Bijaše vrlo ljubezna s njim, šalila se i smijala vrlo slobodno,... (Udovica; Tomić, 1966: 331);

Gita, kako je u novije doba bila navikla, i sada se je još uvijek opajala slatkim, žestokim pićem. Prije je to činila samo uvečer, kasnije o podne i navečer, a sada se je počela već izjutra opajati vinom. (Udovica; Tomić, 1966: 335)

Osim kod ženskih likova, Tomić to moralno propadanje opisuje i kod *jačeg spola*, naglašavajući što su sve spremni učiniti kako bi došli do novca ili boljeg društvenog položaja. Tako se u razgovoru između junaka Ignacija Domjanića i grofa Althana, u kojem Ignacij moli milost za odbjegli brata izdajnika, navodi:

- *Ako vaš brat izgubi imanje, moguće je da ono zapadne vas!* - odgovori grof, motreći pozornost plemića, koga su te riječi u tren preobrazile.

Ignaciju, koji se je sve dosele iskreno zanimao za sudbinu svoga brata, zablista sada ujedanput pred očima lijepo bratovo imanje tako zamamno kao što Judi zablistaju srebrnjaci, za koje je prodao meštra svoga. Bratska je krv usahnula, kao da je nije nikada ni bilo u njegovu srcu, i samo osjećaj pohlepe za većim imutkom osvoji jurišem njegovu slabu, nečistu dušu.

- *Ali vi nam morate pomoći da vaš brat što prije dođe u ruke komisije... Ruka ruku pere...* (Udovica; Tomić, 1966: 238)

Ili pak u ulomku u kojem Pudencijana uvjerava protonotara Škrlca o koristi njegove ženidbe Gitom:

Za nekoliko godina možete postati vicebanom, referendarom kod dvorske kancelarije, a mogu vas uzvisiti također i „instatum magnatum“... Za ovakve časti potreban je imutak, velik imutak... S vašim imutkom nećete izići nakraj; treba da vam žena donese što veći miraz... Što Gita ima, to vam neće nijedna plemkinja u nas donijeti.... Činilo se da su baruničine riječi ipak djelovale na nj... Osobito ono što je barunica spomenula o njegovu uzvišenju u velika dostojanstva i dapače u boljarski stalež, vrlo je laskalo njegovoj sujeti i uvjeralo ga da bi mu tada veliki imutak bio doista potreban. (Udovica; Tomić, 1966: 264 – 265)

Kako je u samom uvodnom dijelu ovoga poglavlja naznačeno, Tomić u ovome romanu na primjeru glavne junakinje Margarite opisuje neka *mutna* psihološka stanja plemkinja. Već se tu otkriva jedna od najvažnijih psihemskih figura ovoga romana, kao i jedan njezin atribut. Osim što je Gita plemkinja, mogu joj se pripisati i atributi: *lijepa, mlada, bogata, nevjerna, tašta*, kao i one kojima se povezuje sa sociemskim figurama: *biti supruga, biti majka, biti udovica*. Kako Peleš (1999) navodi, da bi narativne figure bile komposibilne i sumoguće, odnosno da bi bile na istoj semantičkoj razini, moraju međusobno dijeliti neka svojstva. Tako psihemska figura, čija je jezgra *Gita*, dijeli određene značenjske sastavnice sa psihemskom figurom čija je jezgra *Pudencijana*. Neki od tih atributa su: *bogata, tašta*, kao i: *biti plemkinja, biti supruga, biti majka i biti udovica*. Upravo zato, moguće ih je sučeliti i s njima tvoriti događaj. Značenjske sastavnice koje dijele, vežu Gitu i Pudencijanu s ostalim psihemskim figurama, a njihova ih svojstva čine *aktantski* potentnim pa tako u drugoj figuri izazivaju semantičku neravnotežu, koja je uvijek izvorište za promjenu situacije (Peleš, 1999). Možda najbolji primjer za to jest utjecaj psihemske figure *Pudencijana* na drugu psihemsku

figuru – *Gitu*. Pudencijana, kako se u romanu navodi, ne nosi attribute karakteristične za ženske junakinje onoga doba, već joj se osim ranije navedenih mogu pripisati: *ljubomorna, utjecajna, muškobanjasta, obrazovna, samostalna, ne voli muškarce* te kao opreka toj – *voli žene* i brojne druge. Pudencijana ima velik utjecaj na Gitinu sudbinu, što se prije svega očituje u izboru Gitinih supružnika – u čemu Pudencijana vodi glavnu riječ. Prilikom odabira vodi se upravo navedenom ljubavlju prema ženama, pa tako odabire za Gitu muškarce za koje je sigurna da im Gita neće uzvratiti ljubav. Na taj se način Pudencijana pošteduje ljubomore, želeći svoju ljubimicu zadržati samo za sebe, ali i u psihemskoj figuri *Giti* izaziva semantičku neravnotežu. Gita se tako, našavši premlada u braku bez ljubavi, pokazuje taštom, lijenom i preljubnicom, a želeći se kasnije oduprijeti Pudencijaninu utjecaju, sve više pokazuje vlastitu nestabilnost te utjehu i pomoć traži drugdje. Osim Pudencijane, važna psihemska figura u Gitinu razvoju je i *pater Percajić*, koji je svojim značenjskim svojstvima (*biti pripadnik isusovačkog reda, biti svećenik*) vezan za višu, sociemsku figuru koju se može nazvati *katoličko svećenstvo*. Kako je psihemska figura *pater Percajić* svojim semantičkim snopom predstavio sve što se krije iza sociemske narativne figure *katoličko svećenstvo*, vrlo je znakovito opisano primjerima prethodno navedenim u poglavlju. Ta se sociemska figura pak, nekim svojim semantičkim odrednicama, uklapa u najvišu razinu te postaje sastavnicom ontemske narativne figure. Primjerice, *kršćansko vjerovanje* bio bi jedan od temeljnih atributa u značenjskom snopu sociemske figure *katoličko svećenstvo*, a *kršćansko vjerovanje* je opet na ontemskoj razini dio jezgrene sintagme i izričaja ontemske narativne figure koju možemo nazvati *vjera, religija* ili već nekim trećim nazivom. Ta narativna figura na ontemskoj razini, koju osim religije kao i dosad čine prostor, vrijeme, običaji, društvo, političke i druge prilike, stvara zajedno s njima kontekst, pozadinu, samo okružje romanesknog svijeta u čijem je središtu jedna glavna psihemska narativna figura – *Gita*. Sve su te jezgre na ontemskoj razini u konačnici samo okvir u kojem se prati život i razvoj glavne junakinje Gite, od njezine udaje, majčinstva, udovištva, ponovne udaje koju prati njezina promjena na moralnom planu.

5. 5. *Za kralja - za dom*

Za kralja - za dom pravi je povijesni roman koji u dva dijela opisuje borbe protiv Turaka, sedmogodišnji rat, hrvatsko društvo u 18. stoljeću, nesloge među hrvatskim staležima te političke spletke u Austro-Ugarskoj za vrijeme vladavine Marije Terezije i cara Josipa II. (Nemec, 1995). U romanu *Za kralja - za dom* kompozicijski se isprepliću dva osnovna toka. Jedan je panorama hrvatskog društva 18. stoljeća, slika društvenog života i običaja ljudi u Zagrebu, Varaždinu, plemićkim velikaškim sredinama, slika ladanjske atmosfere, zagrebačkog Kaptola i okoline banskih dvora. Drugi tok čini niz ljubavnih zapleta i raspleta, preljuba i priča o ljudima koji povezuju velik dio građe romana (Vučetić, 1966). Ocrtavajući sliku hrvatskog društva 18. stoljeća, Tomić se, kao i u *Udovici*, uglavnom drži plemićke sredine. Prije svega valja izdvojiti dijelove vezane uz ponašanje žena i njihov status u društvu. Tomić o tome progovara opisujući rođenje ženskog djeteta:

Oboje bi, dakako, voljelo da je sin, no to može još biti, dat će bog... (*Za kralja – za dom* II; Tomić, 1966: 62)

Uz vrlo razumno objašnjenje u kojemu se ogleda patrijarhalan način života:

- Volio bih, doduše, da imam sina – znao bi katkad reći Nacio – koji bi naslijedio moje ime i moju imovinu, al kad je druga volja božja... (*Za kralja – za dom* II; Tomić, 1966: 62)

Sinovi su bili nasljednici imovine i imena, a kćerima se nastojalo osigurati što bolju budućnost udajom za odabranika dobrog imovinskog statusa. Brakovi su se i dalje sklapali dogovorima između roditelja, najčešće bez znanja djece. Tome svjedoči ulomak u kojemu otac junaka Hinka, Giessbach, govori o nekadašnjim zarukama njegovog sina:

Kako rekoh, djevojka bijaše lijepa, momu sinu simpatična, a imala je bogat miraz... Uz to ja i otac njezin bijasmo prijatelji od mladosti...i tako mi se činilo da bi ženidba moga sina s njegovom kćerju bila najljepša osnova... Kada smo se mi očevi sporazumjeli, upitasmo djecu imadu li volje da budu danas-sutra svoji... Oni potvrdiše naš upit i mi ih zaručismo...no tako, da se istom nakon dviju godina vjenčaju. Dotle, mišljaše Giessbach, udat će se starija kći, a onda neka dođe red na mlađu... Kako imao je to biti brak konvenijencije, kako to navadno biva u velikaškom staležu...i u kojima rijetko kada ima sreće... (*Za kralja – za dom* II; Tomić, 1966: 68)

Ili pak onaj u kojemu dolazi isprositi djevojku svome sinu:

- *Molim ponizno – prihvati riječ grof – ne radi se o tom da se njih dvoje brzo i prije reda uzmu... Rosina je još napol dijete... ali i moj sin nije star, istom je nastupio dvadeset petu godinu... Mogu čekati jedno na drugo... Ali radi se o tom da moga sina tko drugi ne preteče... To prvenstvo želio bi Hinko da ima... (Za kralja – za dom II; Tomić, 1966: 71)*

Primjeri govore o tome kako su se dogovori oko budućih brakova sklapali vrlo rano, djevojke se *rezerviralo*, kako bi ih se osiguralo od potencijalnih budućih prosaca. Kakve su posljedice takvih dogovorenih brakova bile, nije teško ustvrditi – nezadovoljstvo i nesretan bračni život te preljubništvo s kojim je usko povezano olako shvaćanje braka kao jedne od najvažnijih društvenih institucija. Jedan od ulomaka iz romana koji to potvrđuje jest razgovor između junakinja Tereze Baćan i Aranke Rhedey:

— *Sigurno nisi od ljubavi pošla za Rhedeya? — primijeti Tereza.*

— *Dakako da nisam... ta mogao bi mi ocem biti... Šta ćeš: roditelji moji htjeli su tako, a ja, mlada i neiskusna, poslušah ih. Govorili mi: bogat je, general je, i ja pristadoh u brak bez ljubavi. (Za kralja – za dom I; Tomić, 1966: 93)*

Zbog nezadovoljstva u brakovima koji su se sklapali iz koristi, neke junakinje ovoga romana žive vrlo *slobodno*. Brojnim primjerima svojih junakinja Tomić oprimjeruje tadašnje ponašanje i razmišljanje žena. Primjerice, ono kontese Eleonore Keglević:

„*Kao udata žena moći ću živjeti puno slobodnije negoli sada kao djevojka*“, *mislila je Eleonora. „Sada sam pod tuđom vlasti, a onda ću biti samostalna i uz poslušna muža radit ću što me bude volja.“ (Za kralja – za dom II; Tomić, 1966: 180)*

Ili pak grofice Tereze Baćan, koja prijateljici Aranki opisuje svoj bračni život:

- *On živi za se, a ja za se, svako na svoju ruku. ... On ima svoje mlade služavke i purgarske kćeri, a ja opet moje mlade kavalire i časnike, koji me obožavaju. (Za kralja – za dom I; Tomić, 1966: 93-94)*

Iako se onodobno osobito držalo do određenog dobrog glasa i časti, Tomić pak ističe kako je Terezin način života ostavio traga na gospođama iz visokog društva, koje su njezin odlazak tužno primile, znajući da je razvratnim zabavama kraj:

Život njezin niti je bio čist, niti prema duhu onoga vremena, no zato je ona bila ljubimica viših razreda u Hrvatskoj. Njezin bodri i veseli duh uskomešao je „bolje“ društvo i naučio ga uživati svijet neiskusanim do onda načinom. (Za kralja – za dom I; Tomić, 1966: 147)

A da se sve slobodnije ponašanje od plemkinja počelo širiti i među ženama iz građanskog sloja, svjedoči ulomak:

Isprva stidljive djevojke, postadoše sada posve slobodne... Fanka je srkala krampampulu, sjedeći na krilu svomu dragomu kadetu; Regicu držao je Marković zagrljenu oko ramena i šaptao joj u uho nešto mila, čemu se je djevojka ljupko smiješila, pa onda naslonila svoju kuštravu glavu na kavalirovo čelo... Njemicu Julku uhvatiše među se kao u procijep mlada gospoda Bužan i Fodorczy, koji se dogovoriše da će je večeras opiti. (Za kralja – za dom II; Tomić, 1966: 88)

Nešto ljepši primjer ponašanja prema ženama, Tomić nudi u ranije spomenutom ulomku u kojem Hinkov otac dolazi osigurati svomu sinu prvenstvo prilikom prosidbe Magdaleničeve kćeri Rosine, o kojoj ona ništa ne zna. Njezini roditelji dogovaraju umjesto nje, ali ovdje Tomić čini razliku u odnosu prema dosadašnjim romanima.

... roditelji Rosinini rado pristaju na taj savez svoje kćeri s mladim grofom Hinkom, ali samo uz taj uvjet, ako i Rosina uzljubi sebi opredijeljenoga vjerenika. Uzeti se mogu istom za tri godine, jer će najmanje toliko trebati vremena da Rosina nauči sve što joj treba kao svojoj gospodarici. (Za kralja – za dom II; Tomić, 1966: 72)

Iako se brak opet dogovara bez znanja djevojke, mjesto razlike u odnosu prema prethodnim romanima upravo je sloboda izbora koja se ovdje Rosini nudi. Budući da je riječ o djevojci plemićkoga staleža i dobrog imovinskog statusa, važno je da Rosina sama pristane na brak. Dosadašnje Tomičeve junakinje nisu imale tu slobodu, već su se ili pomirile s dodijeljenom sudbinom (Mejra, Fatima, Julka, Gita – u prvom braku) ili borile za sebe drugim načinima (Anica, Gitin drugi brak), što je redovito imalo loše posljedice.

Nakon niza primjera koji govore o ponašanju žena i sklapanju brakova, razvidno je kako se Tomić, kada govori o ženama, uglavnom drži trokuta koji čine zaruke, udaja i bračni život. Nadalje, da su postojala određena društvena pravila ponašanja žena, vidljivo je i u ulomcima:

Svi muškarci prihvatiše se sada lula i začas vijahu se u gostinskoj dvorani pramenovi mirisava dima. Kao po dogovoru poustajaše gospođe sa svojih sjedala. Gdje se puši i dirni, tu im nije mjesta. One će sada otvoriti svoju sijestu i pozabaviti se svojim načinom. Nije ih nitko zaustavljao. Kad gospoda počnu pušiti udare u svoje razgovore, često vrlo pikantne i začinjene, onda je najbolje ako gospođe ustanu, pa se pristrane u sobu gdje su same za sebe. (Za kralja – za dom I; Tomić, 1966: 39);

Gospođa domaćica bila je jedina ženska u tom muškom društvu. Ona je sjela uz brezovičkoga župnika i razgovarala se s njim o gospodarstvu i kućanstvu, o djeci svojoj, rodbini, družini, riječju o svem što se je nje najbliže ticalo. U ono vrijeme obično su gospođe vodile razgovore o takvim stvarima. Takav im bijaše odgoj i takva naobrazba, niska doduše i primitivna, ali su zato bile sretno i zadovoljne, ne poznajući života ni finoga tona otmjenog stranog društva. (Za kralja – za dom I; Tomić, 1966: 44 – 45)

Nadalje, o običajima vezanim uz religiju, govori se uglavnom usputno. Najčešće se uzgred spominju određeni blagdani i sveci, koji kao vremenske okosnice događaja romana svjedoče o važnosti religije u narodu:

Stjepanje, veliki blagdan zagrebačke biskupije, prošlo je, i sada se samo još drži najveći sajam u zemlji, takozvani kraljevski sajam, koji je trajao tjedan dana prije Stjepanja, a isto toliko poslije toga blagdana. (Za kralja – za dom I; Tomić, 1966: 199);

Sutradan na Sv. Luciju bijaše vrlo živo u Velikoj Gorici... (Za kralja – za dom II; Tomić, 1966: 110);

Bijaše ujutro na same Mladince, poslije Božića, na dan Irudove drobne dječice. (Za kralja – za dom II; Tomić, 1966: 125)

Na određenim mjestima neke se i detaljnije opisuje, primjerice jedan od najvećih kršćanskih blagdana:

Blagdan je svete Bogorodice: Mala gospoja. Toga dana imala se je ovršiti velika crkvena svečanost na Griču, koju prirediše oci jezuite. ... Tačno u osam sati započe svečana misa, koju je uz mnogobrojnu asistenciju služio posvećeni biskup Puc. ... Na koru pjevaku đaci kolegija skladno i oduševljeno svete marijanske pjesme, uz pratnju orgulja i udaranje talambasa, kod obrednih rezponzorija. Poslije mise započe procesija, koja je imala proći kroz sve glavne ulice grada. ... (Za kralja – za dom II; Tomić, 1966: 310 – 311)

Navedeni primjer opisuje svečanost kojom se obilježava blagdan Male Gospe, a manje detaljno Tomić drugdje u djelu navodi i druge kršćanske tradicije i pobožnosti. Na primjer u dijelu u kojem se ističe pohođenje i štovanje svetišta Majke Božje Bistričke, najpoznatijeg i najposjećenijeg hrvatskog svetišta. Budući da se ono nalazi u Hrvatskom zagorju, tridesetak kilometara udaljenom od Zagreba⁹, ne iznenađuje što ga Tomić, držeći se zagrebačkog

⁹Preuzeto s: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=38913> (zadnji pristup 25. kolovoza 2018.)

lokaliteta, upravo u ovom romanu spominje. U ulomku navodi kako se na kraljevskom sajmu vrlo dobro prodaju svijeće, koje narod pali kako bi se zavjetovao i pomolio za vojnike na bojištu:

Puno više vrijedi meštru licitaru prođa debelih svijeća voštanica, koje se u ime zavjeta kupuju. Silan je svijet grnuo baš u ovo vrijeme k Majci božjoj bistričkoj da učini zavjet za svoje mile i drage, koji na sjeveru carevine vojuju i svoj život na kocku meću. (Za kralja – za dom I; Tomić, 1966: 200)

Da je narod bio pobožan govori se i u fragmentima koji opisuju neke svakodnevne molitvene nakane, primjerice:

Samo da joj bog da dobra i valjana muža, i sretan brak. To bijaše najvruća želja skrbne matere, koja se je svagdan molila i zavjete iste činila, da joj bog ispuni tu želju. (Za kralja – za dom I; Tomić, 1966: 15);

Lucija moljaše se bogu pred čudotvornim kipom Bogorodice da joj udijeli milost i djecom njihov brak blagoslovi... I ispunila se je njezina i muževljeva najvruća želja... (Za kralja – za dom II; Tomić, 1966: 62)

Govoreći o vjerskoj tradiciji, valja istaknuti i običaj zaruka, prije kojega se moli roditelje za blagoslov, a za koji se u djelu navodi:

Po starom običaju klekoše Nacio i Lucija pred roditelje i oni položiše ruke na njihove glave. (Za kralja – za dom I; Tomić, 1966: 324)

Ipak, kada se govori o elementima religije koji prožimaju ovaj roman, valja napomenuti kako se većim dijelom kroz njega provlači onodobna važnost Crkve i svećenstva u životu države. Važnost Crkve u funkcioniranju države najbolje se očituje u sljedećim fragmentima. Prvi je razgovor Baltazara Magdalenića i zagrebačkog biskupa, Franje Tauzija:

Ali bude li se radilo o vicebaniji, onda je moja najpokornija molba da se vaša preuzvišenost zauzme za me kod novoga bana — moljaše ponizno predsjednik. To je već odvajkada, da se banovi naši u svim važnijim pitanjima sporazumijevaju s biskupom zagrebačkim, osobito ako nisu sinovi ove zemlje i ne poznaju naše odnošaje. (Za kralja – za dom I; Tomić, 1966: 33)

Zatim i ostali:

Pa to je učinio njemu, zagrebačkom biskupu, koji je od pamtivijeka najčvršći stup kraljevine, matica oko koje se kupe i kojoj su podložni stališi i redovi ove kraljevine. (Za kralja – za dom I; Tomić, 1966: 97);

Onda se sjeti biskup da u konferenciji nema skoro nikoga od strane svećenstva. Toga nije smio dopustiti. Bez časnog klera nisu se nikada javni poslovi rješavali. Tu prazninu nakanio je biskup popuniti najuglednijim članovima iz svoga kapitula. (Za kralja – za dom II; Tomić, 1966: 93)

Zašto se bez časnog klera nikada nisu rješavali javni poslovi, nije teško obrazložiti. Hrvatski je sabor vodio čitavu upravu Hrvatske, bavio se novačenjem i uređenjem vojske (sve do Josipa II.), raspravljao o porezu i određivao sve nužno za obranu kraljevstva. Na sabor je kralj redovito slao svoje *komisare* (jednog ili više njih), koji bi prije svega iznijeli kraljevske prijedloge staležima na raspravu i prihvaćanje, no, rijetko se događalo da se neki od prijedloga odbije. Isto tako, plemići su kraljevskim povjerenicima (*komisarima*) iznosili svoje *želje i tegobe* (Šišić, 1916: 240), koje bi on kasnije prenio nadređenima. Ti su povjerenici pak često bili iz redova svećenstva, a Šišić (1916) navodi i kako je saborom uvijek predsjedao ban ili njegov zamjenik, odnosno zagrebački biskup (Šišić, 1916). Zato su se često kod biskupa održavale konferencije, kako bi se plemići s njim posavjetovali oko državnih poslova i aktualnih događanja. Sam biskup Tauzi u romanu o tome govori:

- Sazvao sam na brzu ruku gospodu, koja se baš desila u Zagrebu... Imala se je izabrati deputacija, koja će u Beču pozdraviti novoga bana u ime kraljevine. (Za kralja – za dom I; Tomić, 1966: 29)

Osim toga, biskup je imao glavnu ulogu u banskim instalacijama. Šišić (1916) opisuje kako je čin banske instalacije izgledao: novi ban bi, držeći u desnoj ruci žezlo, a u lijevoj zastavu te stojeći na povišenom mjestu, izgovarao prisegu koju mu je čitao kraljev povjerenik – odnosno biskup. Tomić samo kratko navodi:

I biskup Tauzi, kraljevski komesar, koji je imao da ustoliči novoga bana, došao je dva dana prije instalacije u Varaždin i odsio tu u svojoj kući. (Za kralja – za dom I; Tomić, 1966: 57)

Čin se banske instalacije najčešće odvijao u crkvi sv. Marka u Zagrebu (Šišić, 1916), nakon čega je slijedilo i služenje svete mise:

Uz sjajnu asistenciju odslužio je abacijalnu misu prepošt Puc, a na koncu bude otpjevan „Te deum laudamus“, koju je pjesmu zahvalnicu sva crkva, i crkovernjaci i svjetovnjaci, zanosno otpjevala. Time bi svršena svečanost instalacije. (Za kralja – za dom I; Tomić, 1966: 84)

Veliku važnost svećenstva u državnim poslovima u 18. stoljeću treba zahvaliti kraljici Mariji Tereziji, koja je crkvena dostojanstva dijelila članovima velikaških obitelji. Uz obilne crkvene prihode imao je visoki kler i bezbroj javnih časti; gotovo svaki biskup u Ugarskoj bio je još i veliki župan, a kod Dvorske kancelarije bio je barem jedan od njih. U vladi, banskom sudu i drugim mjestima bilo je uvijek i članova visokoga klera, koji su svi za te službe dobivali plaću. Kraljica Marija Terezija 1758. godine, kako bi pridobila svećenstvo, proglasila se *apostolskim kraljem* (uz dozvolu pape Klementa XIII.). Taj ju je naslov ovlastio imenovati najviše crkvene dostojanstvenike, čak i kanonike. Dakle, razvidno je da se svećenstvom manipuliralo kao i plemstvom – društvenim položajima i novcem. O tome Tomić piše:

Kraljica Marija Terezija, našavši se koncem godine 1760. u neprilici, pisala svim biskupima u Ugarskoj Hrvatskoj da joj priteku u pomoć novcem. ... Ugarski kancelar podsjeti u toj poslanici prečasne mitronosce da su samo milošću svijetle krune došli do visokih svojih časti i do velikih dobara, koja posjeduju kao biskupi. Stoga je njihova dužnost sjetiti se svoje dobrotvorke kad se ona nalazi u teškoj nuždi. ... Bio je to u stvari neki census, udaren blagim načinom na svećenstvo. (Za kralja – za dom I; Tomić, 1966: 282 – 283)

Nakon posljednjih nekoliko ulomaka, ne iznenađuje činjenica da se na brojnim mjestima u romanu opisuje određeno moralno propadanje – koje se prije svega odnosi na više staleže. Tomić vrlo često napominje kako nitko više ne misli na dobrobit vlastite države, svatko gleda da se osigura i stekne što bolji društveni status. Tako velikaši i plemstvo kao *omamljeni* lete u vojnu službu kako bi stekli visoke časti, ne obazirući se na to što oblačenjem njemačkog *mundura* – gube srce za ovu zemlju (Tomić, 1966):

Svuda, kamo si pogledao, gramzilo se za častima i službama: svatko je mislio samo na se i na svoju sudbinu, a na korist i pravice kraljevine — nitko. „Felix Croatia!“ (Za kralja – za dom I; Tomić, 1966: 304);

Izopačio se stari hrvatski duh; danas svaki gleda da dobije što veću čast i što masniju plaću ...“ (Za kralja – za dom I; Tomić, 1966: 308 – 309)

Navedeni ulomci vrlo zorno prikazuju što je onodobno imalo najveću vrijednost – novac i moć. O moralnoj izopačenosti plemstva govori se i na drugim mjestima, primjerice prilikom opijanja nakon lova na veprove, kada se ruglu izvrgavaju kršćanske molitve:

Mladi, obijesni plemići i njihovi čestiti učitelji nisu, dakako, pomišljali na to da nije dostojno svetinju kao što je molitva, uplitati u pijane društvene šale; u ono vrijeme, kako piše suvremena kronika, počelo je nestajati bogobojnosti u Hrvatskoj, raskalašena mladež nije se žalila vjeru i vjerske svetinje ruglu izvrgavati. Stara djedovska nabožna ćut stala je iščezavati iz plemićkih hrvatskih porodica, ali s njom odselila se ujedno i prava čestitost, treznoća i čistoća običaja iz domova hrvatskih. (Za kralja – za dom I; Tomić, 1966: 139)

U sličnom tonu nastavlja se i u drugom dijelu romana:

U ono doba počela je u građanstvu silno padati stara čestitost i kršćanska nabožnost. Plemićki stalež prednjačio je zlim primjerom, za kojim se stao povoditi i građanski stalež. Bilo je dosta otaca koji nisu marili ni za svoje žene ni kćeri... Po cijele dane sjedili bi u krčmi uz pune vrče i karte, a ženske mogle su ići po volji svojim putem... Velika pohlepa za nakitom i lijepim opravama, pa udobnijim životom, bijaše glavni uzrok toj razvraćenosti morala u građanskom staležu... Velikaši i plemići imali su svoje milosnice među građankama, na koje su silan novac trošili, dočim su visokorodne i plemenite njihove drugarice tražile odštetu izvan braka. (Za kralja – za dom II; Tomić, 1966: 58 – 59);

Sve je živjelo nad svoju snagu, a pomama za raskošju obuhvatila je ne samo plemstvo nego i građanstvo. Plemstvo je ipak po svom položaju i imetku prednjačilo u tom poroku. Zavladao je pravo mahnitanje u natjecanju tko će sjajnije živjeti, imati ljepše konje i ekipaže, tko će se bogatije odijevati i elegantnije zabave davati. Gospođe hrvatske, koje su još prije desetak godina bile tako skromne, štedljive i bogobojne, sada su se besvjesno motale u vrtlogu raskošna života. (Za kralja – za dom II; Tomić, 1966: 25)

Kalogjera (1989) ističe kako je Tomić dobro procijenio hrvatsko plemstvo tog doba, plemstvo čije se junačenje svodilo na govorancije, pijančevanja i gozbe. Kako su se održavali njihovi visoki društveni položaji i velik imutak, Tomić vrlo znakovito prikazuje u ulomku:

Mito je primao svaki toliko da na živež nije trebao ni krajcare izdati. Panduri i inoši, dapače kuhači i kuharice i ostala družina određivala je kakvo mito njihova milost, varmeđijski sudac, najbolje treba, a ubogi seljak lijepo se je pokorio toj odredbi. (Za kralja – za dom II; Tomić, 1966 : 26)

Nakon niza negativnih primjera, primjera moralnog propadanja i sve veće izopačenosti koja je prije svega krenula s vrha društvene ljestvice, treba istaknuti i rijetki pozitivan primjer. O starim moralnim zasadama, u čijim su temeljima ljubav, obitelj i domovina, govori se preko junaka Škrlica, koji jednom od glavnih likova, Naciju, savjetuje:

- Ženidba će vas oplemeniti u pravcu o kojem vi ni pojma nemate... Ona će vas naučiti što je brak, porodica, i što je sveta skrb za najbliže svoje, za svoje potomstvo, za krv svoju. Kada u vas takvi osjećaji puste korijenje, onda ćete drukčijim žarom ljubiti ovu grudu zemlje, koju rodnom svojom zovete. Vi ćete htjeti da i vama vašoj krvi bude ljepše i milije u postojbini, koju zovemo domovinom... Ta ljubav prama rodnoj grudni upoznat će vas sa svim dužnostima što ih imate vršiti kao velikaš kraljevstva. To će samo sobom doći... Vi velikaši stojite prvi na braniku ove kraljevine; takav nam je ustav i takve stare tradicije naše. Borbe ima i suviše, ali treba imati i uma i srca za tu borbu. Vremena su ozbiljna. Radi se o novom sustavu vladanja, koji nam ne prija, koji ide za tim da sve spravi pod jednu vlast. (Za kralja – za dom I; Tomić, 1966: 308)

U romanu *Za kralja – za dom*, kako je već ranije naglašeno, Tomić kompozicijski isprepliće dva osnovna toka – sliku hrvatskog plemićkog društva zagrebačke okolice u 18. stoljeću te priče iz osobnoga života s najvećim naglaskom na ljubavne zgone ljudi koji povezuju građu romana. Psihemske figure u romanu uglavnom su predstavnici nekih osnovnih socijskih i onemskih značajki teksta. Primjerice, psihemske figure *Nacio* i *Baltazar* po svojim značenjskim svojstvima *biti sin* i *biti otac* uključene su u višu, socijsku narativnu figuru kojoj se kao jezgri semantičkog polja može odrediti naziv *obitelj Magdalenić*. Kasnije se toj socijskoj figuri, udajom za Naciju, pridružuje i Lucija. Tako su i psihemske figure *Tereza* i *Adam* po svojim značenjskim svojstvima *biti supruga* i *biti suprug* uključene u socijsku narativnu figuru *obitelj Baćan*. Niz različitih socijskih figura, *obitelji Magdalenić, Baćan, Rhedey, Malenić, Sermage* i brojne druge, svojim su pak značenjskim svojstvom *biti pripadnik plemićkoga staleža*, karakterističnim za sve psihemske koje ih sačinjavaju, uključene u socijsku figuru koja ih sve objedinjuje – *hrvatsko plemstvo*. Svako ime nekog plemića više je od oznake pojedinca, ono uključuje skupinu i prostor, sve što iza njega stoji. Svijet romana tako se s pojedinca širi na skupinu (*hrvatsko plemstvo*), pa i dalje – na materijalne i kulturne predmete koji su okružje liku i skupini. Tako je i s drugom socijskom figurom koja se u romanu može izdvojiti, a njezina bi jezgra bila *hrvatsko svećenstvo*. Tu se mogu ubrojiti psihemske figure *prepošt Puc, biskup Franjo Tauzi* i druge. Zanimljivo je ovdje izdvojiti i socijsku figuru *austrougarski vladari*, čije su pak najvažnije psihemske figure

Marija Terezija i Josip II. Ta sociemska figura u sučeljavanjima s drugima – *hrvatskim plemstvom i hrvatskim svećenstvom*, pokazuje određenu nadmoć, a ona se može podvesti pod ontensku figuru čiju se jezgru može nazvati *vlast*. U konačnici, treba naglasiti kako su obilježja grupe sa svojim predmetnim, prostornim, vremenskim i drugim sastavnicama konstitutivni dio svakog pripovjednog teksta, pa tako i ovoga romana (Peleš, 1999). Zahvaljujući njima, moguće je uočiti sve oblike predmetnosti koji su povezani s figurama skupnosti, a mogu se ubrojiti u ontenske narativne figure romana. Kao na primjer prostore u kojima se ti likovi kreću, vrijeme, zatim ideologeme koji osiguravaju koherenciju i identitet pojedine skupine u njezinu odnosu prema drugim grupama (Peleš, 1999).

5. 6. *Melita*

Posljednji roman u ovome nizu, *Melita*, panorama je opće društvene situacije s kraja 19. stoljeća, analiza propadanja plemstva i uspona građanstva, biografija glavne junakinje i pokušaj psihološke analize. Ukratko, to je roman o ženi, ali istovremeno i jednom društvu u sukobu te, kako Šicel ističe, *sinteza individualnog i općeg u uzajamnom djelovanju* (Šicel, 1971: 192). Stoga Tomićevu *Melitu* izdvaja kao pravi društveni roman. Što se tiče tematike, novost u hrvatskom romanu čini uočavanje ekonomskih zakonitosti i pokretačke snage novca, pojava socijalista, problem emancipacije i položaja žene u društvu, psihologija puritanizma, život hrvatskog visokog društva i slično (Nemec, 1995). Tomić je, dakle, ovim romanom nastojao realno prikazati sliku života na kraju 19. stoljeća i ukazati na neke suvremene društvene probleme. Kalogjera (1989) ističe kako se unošenjem suvremene problematike u roman *otrgnuo od pseudoromantičnih tema* koje su odgovarale ukusu ondašnje malograđanske čitateljske publike (Kalogjera, 1989: 93).

Kako je u središtu fabule život ženskog lika, valja na početku izdvojiti ulomke koji govore o ponašanju žena i njihovu statusu u društvu. Kako se Tomić u *Meliti* prije svega pozabavio životom plemstva, tako se, govoreći o ponašanju žena i njihovu društvenu statusu, kreće uglavnom plemićkim krugovima i navikama plemkinja. Na samom početku govori o odgoju velikašica, opisujući povijest Melitine majke:

Uzgoj mlade i bogate sirote bijaše dosta zapušten. Znala je toliko koliko ju je mogla naučiti vremešna njemačka guvernanta koja je od sedme godine do smrti njezine majke nastojala oko naobrazbe svoje gojenice. Ujak njezin barun Irmay uvidje da njegovoj maloj nećakinji treba veće naobrazbe i društvena uzgoja, i dade je u zavod engleskih djevica u Pešti gdje su bile uzgajane i mnoge druge velikaške i plemićke kćeri iz Ugarske. (Melita, u: Tomić, 1978: 165)

Isto čini opisujući djetinjstvo mlade junakinje Ljubice:

Potpukovnik, znajući komu ostavlja svoje jedinče, zatvorio je mirno svoje oči, samo je izjavio želju da mu dijete kada doraste za to pošalju u Hernalts, jer je mnogo držao do sistematična uzgoja, pa u zavodu gdje borave i druge djevojke njoj ravne rodnom i društvenim tradicijama. (Melita, u: Tomić, 1978: 181)

Onodobno nije bila rijetkost da se mlade plemkinje šalju u zavode radi odgoja i školovanja, a o tome je Tomić progovorio i ranije u romanu *Udovica*, u kojem su Gitine kćeri jedno vrijeme

provele u samostanu sestričkog reda klarisa. Nadalje, osim njihova odgoja, opisuje i kako su mlade plemkinje provodile svoje slobodno vrijeme:

Grof joj je morao držati skupocjena jašca, jer je bila strastvena jahačica, morao je voditi na velikaške plesove i zabave u Beču, Gracu i Budimpešti, na operne predstave u Zagrebu kada bi gostovao pjevač svjetskoga glasa, na soareje i kućne zabave takozvanoga „boljega“ društva u Zagrebu, ... Pohađala je i razna lječilišta u Švicarskoj i na rivijeri, kamo su dolazili ljetovati bogati Englezi, Francuzi i Rusi. Ti su izleti dakako skupo stajali, ali roditelji su morali prihvatiti svaku priliku gdje je bilo mogućnosti da im se kći dobro uda, a bila je već u dobi gdje se nije smjelo dugo oklijevati. (Melita, u: Tomić, 1978: 173);

Osim u jahanju, izletima i putovanjima, plesovima i predstavama, kratile su vrijeme učenjem stranih jezika, sviranjem glasovira, lovom ili čitanjem romana. Sve se to smatralo plemenitim znanjem važnim za djevojke višeg staleža. Uz razne opise svakodnevnog života mladih plemkinja, Tomić opisujući baronesu Elu uvodi jednu novost kojom *razbija* utvrđena pravila ponašanja žena. Ela je, naime, biciklistica, a o njenom se životu govori u ulomku:

Baronesa Ela bješe već prevalila tridesetu godinu, bila je dakle već u dobi kad si je mogla dozvoliti nešto slobodniji život koji bi možda mlađoj djevojci zamjerali. ... S udajom nije više računala... (Melita, u: Tomić, 1978: 176 – 177)

Kakva su bila društvena stajališta o vožnji bicikla kod žena, najbolje se očituje u stavovima barunice Andrine:

Po svojim starim, konzervativnim načelima o pristojnosti smatrala je ona da vožnja na biciklu ne dolikuje nježnosti ženskoga spola i zato je uvijek tvrdila da je taj sport samo za emancipirane osobe kojima nije zazorno da prave velike izlete bez ikakva nadzora, u društvu bud s kojim muškarcem ili same. Barunica je osim toga držala da svaka djevojka i udana ženska ima u svom kućanstvu toliko posla da joj ne preostaje vremena baviti se poput Ele, kao zanatom, vožnjom na biciklu. (Melita, u: Tomić, 1978: 192)

Budući da je Ela po ondašnjim društvenim konvencijama bila prestara za udaju, društvo joj nije zamjeralo njezino ponašanje. Kada je o udaji riječ, treba napomenuti da se i u ovome romanu govori o dogovaranju brakova. No, za razliku od prijašnjih romana u kojima su se brakovi dogovarali bez obzira na pristanak zaručnika, Tomićevi junaci *Melite* dobrovoljno pristaju na te saveze. O tome autor piše već na samom početku, govoreći o mladosti grofice Ane, Melitine majke. Grofica Ana, zato što je bila lijepa, bogata i ugledna roda, mogla je

birati među mnogo prosaca koji su joj se nudili. Unatoč protivljenju skrbnika, odabire rastrošnog Orfea, čime Tomić pokazuje već ranije uočeno u romanu *Za kralja – za dom*, a to je da se ženama polako prepušta sloboda odlučivanja o vlastitoj bračnoj sudbini, što potvrđuje ulomak:

Proti takvoj odluci nije se dalo ništa učiniti. Napokon, kad postane punoljetnom, a to nije daleko, može birati po svojoj volji. I tako skrbnici Anini, premda nerado, privolješe napokon na njezinu udaju za grofa. (Melita, u: Tomić, 1978: 166)

Budući da je u romanu riječ o propadanju plemićkih krugova, prilikom je ženidbe ponovno osobito važan bio imovinski status te su se brakovi sve češće sklapali i između zaručnika različitih staleža. Takav je ženidbeni savez Tomić opisao prilikom udaje glavne junakinje ovoga romana, a da je staleška razlika predstavljala veliku *psihološku prepreku* pokazuju razmišljanja Melitine majke. O tome se govori u ulomku:

Ona bijaše po svom osjećaju velikašica najčistije vrsti, koja nije pojmiti mogla da Melita, njezin ponos, koju je s istim duhom uzgojila, pođe za muža koji je doduše vanredno bogat, ali tako nisko ispod njezina društvenog položaja. Ona je bila uvjerena da Melita samo zato pruža ruku Branimiru da se spasi od propasti u koju mora da se doskora surva njihova starodavna porodica. (Melita, u: Tomić, 1978: 275)

S druge pak strane, Branimirov otac, primoran pomiriti se s odlukom svoga sina, Branimiru tumači:

Žene velikaškoga roda imadu razne zahtjeve i svoje otmjene pohotice koje smatraju potrebom svoga života koja im se mora ispuniti. Tomu nećeš moći izbjeći. Njihov način života stoji silne novce, a bez toga načina nema život za njih nikakve cijene... Rodit će se odmah nezadovoljstvo, doći do razmirica, a i do raspita... (Melita, u: Tomić, 1978: 280)

Dok drugi junaci, kao na primjer grofica Alica, opravdavaju tu ženidbu:

To su predsude! ... Ja sam već kazala Ani da ovakvi nejednaki brakovi nisu danas ništa neobično; oni su na dnevnom redu, a da je do toga došlo, krivo je lakoumno propadanje plemstva... Što hasni grb i slavno porodično ime kada ne možeš prema tomu živjeti. ... A da nije plemić - produži Alica živo se zauzimajući za svoga štićenika - to je najmanja zapreka... On je bogat, silno bogat; kadar je istaći se u javnom životu, podupirati javne, korisne svrhe

pa će steći priznanje na taj plemićki grb koji mu sada još manjka... (Melita, u: Tomić, 1978: 276 – 277)

Melita nimalo ne mari za mišljenja suprotstavljenih strana, već razloge svojoj udaji pronalazi drugdje:

Ja sam si upravo željela takva muža koji je rodом niži od mene... Taj će bar znati cijeniti što je sa mnom dobio. (Melita, u: Tomić, 1978: 278);

Neizbježna propast Melitine obitelji zaustavljena je samo zahvaljujući njezinoj udaji za bogata Branimira. Unatoč poboljšanoj ekonomskoj situaciji, njezina obitelj, a posebno Melita, nepovratno propada – osobito moralno i psihički (Kalogjera, 1989). Melita odbacuje pravila koja je nametao puritanski građanski moral (Nemec, 1995). Ona djeluje izvan zadanih normi koje je društvo pripisivalo udanoj ženi i *realizira krajnje granice individualne slobode* (Nemec, 1995: 122) koju poznaje dotadašnja hrvatska književnost. Tomićeva junakinja odbacuje i sretan i sređen obiteljski život jer bi inače iščeznula za širi krug javnosti, a ona želi živjeti za svijet. Ona žudi za slobodom, životom po svojoj volji, bez ograničenja:

Miran, sretan porodični život, a takav si je predstavljala s Alfredom, nije joj se nimalo sviđao. U takvu životu ona bi iščeznula za šire krugove, za svijet, a ona baš hoće da živi u svijetu i za svijet. Ali tomu se hoće slobode, a ljubav je ropstvo. Ona će da bude slobodna, živjet će po svojoj volji, bez stege, i puštati maha svojim željama, zanimat će se živo za svijet i njihov život, a pobrinut će se da se i svijet za nju zanima. Biti gospodaricom svoje volje i svojih djela, to bijaše meta njezinih želja koju je mislila naći u svom budućem braku. Ali treba za to naći muža prilagodljiva koji će podnositi da mu žena živi ispod njegove vlasti, na svoju ruku. I taj će se naći! Ne bude li iz početka takav, ona će ga već učiniti mekšim i sebi podložnim. Pa ako joj to ipak ne bi pošlo za rukom - ona će se s njim rastati, na kraće ili duže vrijeme, pa makar i zauvijek... Što zato? Tko da u sadašnjem vijeku još mari za predsude o braku? Osobna je sloboda idol komu se ona jedinomu klanja! (Melita, u: Tomić, 1978: 197)

Budući da u Branimiru nije našla muža s kojim je u potpunosti mogla ostvariti svoj ideal, a to je živjeti potpuno slobodno u tobožnjem braku, koji će joj pružati ništa drugo nego financijsku sigurnost, razvodi se od njega. Njezini su postupci sociološki i psihološki motivirani – propadanjem aristokracije zbog rastrošnog života i neprilagođavanja novonastalim gospodarskim uvjetima i novotarijama te nemogućnošću ostvarivanja ljubavi prema Alfredu.

Kada ju u konačnici i Alfred, njezina nekadašnja velika ljubav, napusti, potpuno se gubi u nemoralu i razvratu, o čemu svjedoči ulomak:

Uviđala je da je on za nju izgubljen i odlučila da će si taj gubitak inače nadoknaditi. Počela je voditi objestan, upravo razuzdan život. Tražila je zabavu za zabavom, priređivala u svom stanu gozbe, sijela i koncerte i podržavala ljubavne sveze s mladim kavalirima koji su se otimali za ljubav lijepe velikašice. Zabave u njezinu stanu izvrgavale su se često u prave orgije koje su redovito do zore potrajale. (Melita, u: Tomić, 1978: 432)

O moralu Tomić piše i kada je riječ o plemićima, primjerice u dijelu u kojemu opisuje život Melitina oca, grofa Orfea, ili pak maestra Nikole:

Grof je po svojoj navadi živio rastrošno, ljubio je sport i imao svoje kavalirske pohotice kojih se nije mogao odreći. Karte i ljubovanja, usprkos ljepoti i mladosti svoje žene, gutala su silne novce, te je grof i opet pao u dugove. (Melita, u: Tomić, 1978: 167);

Živuci vazda u dobrim novčanim prilikama, za što je uvijek skrbila nježna majka, bio je vazda vedre i vesele ćudi, pun objesti i nestašnosti. Ljubio je vesela društva muškaraca i lijepe ženske koje su mu tim počudnije bile čim su manje stajale na glasu kreposti. U saobraćaju s drugima bijaše redovito šaljiv, često i drastičan, govorio je rado dvomislice koje su i liberalnijim gospođama znale natjerati rumenilo u lice, ali njemu, Nikoli, bijaše sve slobodno, sve unaprijed već oprosteno. (Melita, u: Tomić, 1978: 226)

Isto kao Orfeo živi i njegov sin Artur, gotovo natječući se s ocem oko naklonosti ženskoga spola, pokazujući tako svu veličinu moralnog pada velikaša. Jedan takav sukob u romanu dogodio se oko Orfeove miljenice Elze, s kojom Artur bježi. Elza je pak primjer lakome djevojke i moralne izopačenosti, što se potvrđuje u ulomcima koji govore o Branimirovoj potrazi te razgovoru s Elzom:

Zabavlja se dolje u blagovalištu s domobranskim časnicima... Moram reći da mi se ta osoba nimalo ne sviđa. Njezino ponašanje suviše je slobodno, skoro razuzdano... Pije šampanjac kao svaki muškarac. (Melita, u: Tomić, 1978: 330);

- Ja neću da budem milosnica staroga muža... To nije nikakva tajna - odgovaraše još besramnije djevojka - da me je nasubio stari grof... On me je primio u službu, a ja sam bila u nevolji i morala sam pristati na sve... Poštena djevojka ne da se od nikoga nasubiti, a da u vas nema poštenja, dokazuje najbolje vaš bijeg s mladim grofom. Je li vas možda i on silio da

s njim bježite? - Ne!... On mi je to samo predložio, a ja sam rado pristala jer je on mlad i ja ga ljubim - govorila je Elza i smijala se pri tom bezočnošću posve pale djevojke. U Branimiru zakipi krv. U svom životu nije se sreo s takvom besramnošću u tako mlade djevojke. Činilo mu se kao da se ta prevejanka počima s njim titrati, i to ga je razjarilo. (Melita, u: Tomić, 1978: 335 – 336)

Od junaka koji se mogu istaknuti kao svojevrsni moralni primjeri ističu se grof Slavomir i njegova žena Alica te Branimirov otac i djelomično barunica Andrina. Zanimljivo je na primjerima Branimirova oca i barunice Andrine usporediti njihove nazore o braku. Tako Branimirov otac ističe:

Moj sinko, vjeruj mi da nije dobro ženiti se izvan kruga svoga staleža. Ti si mi rekao da je tvoja vjerenica siromašna. To bi bilo još najmanje zlo. Sve bi se to dalo podnijeti bude li ona kadra prilagoditi se tvomu staležu. Ali ja se baš toga bojim da ona i ne misli na to. Ona će usuprot ići za tim da tebe društveno sve više pridiže i otima dosadanjim tvojim krugovima. ... Da svoju buduću ženu ljubiš, to mi se sviđa. Brak bez ljubavi najveće je zlo na svijetu. Ali ne ljubi slijepo, jer ako se ljubavi radi podložiš ženi više nego bi trebalo, može i tvoj imutak doći u opasnost. (Melita, u: Tomić, 1978: 280)

Dok su Andrinine želje vezane uz pokćerku Ljubicu sljedeće:

Najvruća joj bila želja da djevojci nađe dobra muža uz koga će biti sretna i zadovoljna. Treba, dakako, birati iz boljih, velikaških krugova, a među tima ima ih malo, vrlo malo, koji smatraju brak s „ozbiljne i kršćanske“ strane, kako je ona željela da bude svaki brak. (Melita, u: Tomić, 1978: 181)

Razvidno je, dakle, da i pripadnik građanske klase, kao i jedna plemkinja, smatraju kako se brakovi trebaju sklapati isključivo s pripadnicima istoga staleža. Dok Branimirov otac smatra da se plemkinje teško mogu prilagoditi životu građanskoga staleža zbog svojih načela, navika i pohotica, Andrina uopće ne razmatra mogućnost udaje svoje pokćerke za nekoga iz nižeg staleža. O moralnim se načelima Branimirova oca piše i drugdje u djelu, primjerice:

No premda bogat i premda nije osjećao potrebe da dalje radi, nije Rudnić htio da besposleno živi. Držao je da bi sramota bila kad bi se dao na nerad, a nema mu još ni pedeset godina. (Melita; u Tomić, 1978: 220)

S druge pak strane, iako Branimira Tomić navodi i karakterizira kao uzornog predstavnika građanske klase i *glas razuma* za gospodarenje vlastitim dobrima, i on je lakom za određenim stvarima. Za razliku od oca, Branimir pripada *novom soju modernijih kapitalista* (Kalogjera, 1989: 89) te neopterećen brigom o novcu žudi za plemićkom titulom. Upravo vjenčanjem s Melitom dobio je mogućnost ulaska u plemenitaški svijet, većim ugledom i moći. O njegovim nazorima Tomić govori:

Postavši ovako samostalnim i posve nezavisnim, Branimir je išao najprije za tim da uhvati uglednu i jaku društvenu poziciju.... No s tim samo, s tim ugledom nije se mogao on zadovoljiti. Težio je još za nečim višim što ga je vanredno mamilo. Bijaše to ženidba s djevojkom iz odlične, barem staroplemićke porodice s kojom bi došao u saobraćaj i uže sveze s najodličnijim slojevima društva koji bi ga podigli i uzvisili, a s vremenom mu pomogli da se i on dočepa plemićkoga grba za kojim je bez pritaje pred svojim znancima hlepio. Imao je svega u obilju što ga je moglo izjednačiti s najuglednijim krugovima u zemlji, bio je bogat, darovit, pristojan u svakom pogledu, ugledan - sve, sve je to bilo na njegovoj strani, samo je manjkao plemićki grb. (Melita, u: Tomić, 1978: 222)

Kada je Branimir vrlo brzo nakon vjenčanja odlučio poduzeti potrebne mjere kako bi stekao plemićki status, jer je osim golemog imetka imao i ženu iz plemićkoga staleža, nedostajalo je samo da se u javnosti istakne zaslužnim djelima i odanim ponašanjem vladi. Tako se kandidirao za saborskog zastupnika, a Kalogjera (1989) ističe kako je upravo ta izborna epizoda u *Meliti* vjerojatno *najliterarniji* dio romana u kojem je autor vrlo jasno i sugestivno prikazao surovu stvarnost banskih izbora, kao i korumpiranost hrvatskih političkih stranaka. Jedan od ulomaka koji to potvrđuje jest sljedeći:

Grabariću se smrklo lice na te riječi, ali na taj izazov morao je da odgovori.

- Da vam dadem novaca... Kako to mislite?... Valjda ne tražite da vam te novce poklonim... Svi bi onda kazali da sam kupio vaše glasove, a ja to neću... Već čujte! Ja ću vam novce koje trebate pozajmiti, a vi ćete ih pošteno kao čestiti ljudi vratiti... Dakako, ne odmah, već kako tko može...

Seljaci se stali znamenovno pogledati i laktovima gurati.

- Kako tko može - tumačili su oni po svom „kad, il' nikad,“ ali ovo potonje je vjerojatnije... Oni su bili posve zadovoljni odgovorom Grabarićevim i počeli su isprva nekoji, a onda svi složno u zboru vikati:

- *Hvala im do neba, vaša milosti... Vi ste naš čovjek... mi smo svi uz vas!* (Melita, u: Tomić, 1978: 410)

Tomić je u takvim izbornim ulomcima prikazao kakvim su metodama vode stranaka dobivali potrebne glasove koji su im osiguravali pobjede na izborima. To se postizalo alkoholom, prijetnjama, zastrašivanjem, potkupljivanjem i lažiranjem, koje je kasnije proglašavano voljom naroda (Kalogjera, 1989). Kalogjera tu izbornu epizodu vrlo znakovito naziva *sajmom prodaje ljudskog dostojanstva* (Kalogjera, 1989: 91), a upravo je ona potvrdila kako se moralna izopačenost s aristokracije širila i među pripadnicima građanstva i drugih staleža.

O religiji se u romanu govori vrlo malo jer je sva radnja koncentrirana oko glavne junakinje, njezinih postupaka i psiholoških stanja koji se osobito očituju u moralnoj sastavnici. Iako rijetki, takvi su fragmenti vrlo znakoviti. Među takvima se ističe ulomak koji govori o ponašanju Branimirova oca na sinovljevoj svadbi:

Prije nego će zauzeti svoje mjesto stari Rudnić, po kršćanskom običaju, prekrsti se, kao što je vičan bio činiti od malih nogu do sijede svoje starosti. „Otmjeni“ gosti, koji su to opazili, gotovo se uprepastiše, a neki su se čak i sažaljivo nasmiješili. (Melita, u: Tomić, 1978: 283)

Otmjena se gospoda tako izruguje gostu, čije ponašanje smatraju neprimjerenim njihovu velikaškom krugu. Zanimljivo je primijetiti kako se ta gospoda navedenom kršćanskom običaju iščuđuje, smatrajući ga neprimjerenim i nedoličnim, a drugdje se u romanu govori kako se nabožnost, makar i *afektirana*, pripisuje upravo ljudima višeg staleža (Tomić, 1978: 338). O tome Tomić govori opisujući gospođu Evelinu:

Imala je još jedno rijetko svojstvo, duševno. Bila je bogomoljka i nabožna kao koludrica. U svakoj kući gdje je dosada bila, kušala je ona presaditi osjećaj bogomoljnosti i kršćanske nabožnosti, što joj je u svim uglednijim kućama i uspjelo jer se je držalo da nabožnost, makar i afektirana, spada k boljemu društvenom tonu. (Melita, u: Tomić, 1978: 338)

U središtu romana *Melita* istoimena je psihemska figura. Po značenjskim svojstvima *biti kćer, biti sestra, biti sin, biti majka, biti otac* i drugima, *Melita* je, zajedno sa psihemskim figurama *Artur, Ana* i *Orfeo*, uključena u sociemsku narativnu figuru kojoj se kao jezgri semantičkog polja može odrediti naziv *obitelj Armano*. Najvažnije svojstvo značenjskoga snopa te sociemske figure jest *biti pripadnik plemićkog staleža*. Nemeč (1995) ističe kako se u društvenom romanu *Melita* neposredno fiksira završna faza propadanja hrvatske aristokracije, što se posredstvom upravo sociemske figure *obitelj Armano*, odnosno djelovanjem

psihemskih figura koje ju sačinjavaju, vjerno prikazuje. Obitelj Armano pak čini sociemski niz s drugim sociemskim figurama s kojima dijeli značenjsko svojstvo *biti pripadnik plemićkoga staleža* (npr. obitelj Winter, obitelj grofa Slavomira i Alice te drugi), a tim je svojstvom dio i sociemske figure *plemstvo*. Plemstvu je kao glavna opreka suprotstavljena sociemska figura *građanstvo*, čiji su glavni predstavnici psihemske figure *Branimir Rudnić* i njegov otac. Navedene sociemske figure s jedne strane karakterizira *privilegiranost, superiornost, moć, rastrošnost, umišljenost, siromaštvo, posjedovanje plemićkoga grba* i druge, a s druge strane građanstvo karakterizira *razumnost, radišnost, umjerenost, bogatstvo, poslovnost, ekonomičnost* i dr. Sučeljavanjem plemstva i građanstva moguće je uočiti određene sociemske figure koje se nalaze između tih dviju, dijeleći i s jednom i s drugom sociemskom figurom određena značenjska svojstva. Takva bi sociemska figura bila obitelj grofa Slavomira i grofice Alice. Iako plemićkog podrijetla, pod utjecajem Branimira Rudnića kao pripadnika građanstva, ta grofovska obitelj racionalno upravlja svojim dobrima prateći tok modernizacije. Nadalje, dok Tomić ocrtava propadanje jednih te početak uspona drugih, bavi se pritom najviše posljedicama toga procesa na etičkom planu. Tako od početka do kraja romana čitatelj može pratiti moralne profile psihemskih figura Melite, Artura, njihovih roditelja, Rudnića i drugih. Osobito je zanimljiva psihemska figura Melitin otac, Orfeo, u kojem se vrlo jasno ogleda pogubnost neprilagođavanja modernizaciji¹⁰ te kako nedostatak interesa i poduzetničkog duha u konačnici rezultiraju neodrživošću luksuznog načina života. Nadalje, budući da je Melita središnja psihemska figura ovoga romana, povezana određenim značenjskim svojstvima s drugim sociemskim figurama, treba istaknuti, kako Vučetić (1966) navodi, da je Tomić opisujući razvoj njezina lika više htio pokazati *ljudsku tragiku* nego opisati sredinu i vrijeme (Vučetić, 1966: 21). Ipak, sredina i vrijeme nezaobilazne su ontomske figure, čijim značenjskim svojstvima svakako pridonosi Melitin lik. Njezinim raslojavanjem protiv svoje volje i *društveno-ekonomskom nuždom udruživanjem s mladom trgovačko-industrijskom buržoazijom* (Vučetić, 1966: 21), Tomić je vjerno ocrtao duh tadašnjeg vremena – vremena u kojem jedno društvo (sociemska figura – *plemstvo*) nestaje, a drugo se stvara (sociemska figura – *građanstvo*).

¹⁰ U smislu pojave novih metoda i organizacije poslovanja u poljoprivredi i ekstrakciji prirodnih resursa te promjenama na tržištu kao što su povećanje i *diverzifikacija* potražnje te liberalizacija tržišta (Vuković, 2014: 607).

6. Zaključak

Zadatak ovog diplomskoga rada bio je izdvojiti i usustaviti određene društveno-kulturne elemente u prozama Josipa Eugena Tomića. Pod pojmom društveno-kulturni elementi podrazumijeva se društveni kontekst određenoga vremena i prostora, zatim kultura, običaji, vjerovanja, interesi, moral, prava, vrijednosti i dr. S obzirom na ograničenost diplomskoga rada, u Tomićevim su romanima analizirani običaji vezani uz religiju, zatim moral te društveni položaj i ponašanje žena.

Proučavanjem Tomićevih šest romana: *Zmaj od Bosne*, *Emin-agina ljuba*, *Kapitanova kći*, *Udovica*, *Za kralja – za dom* i *Melita*, došlo se do određenih zaključaka. Prije svega, utvrđeno je da je Tomić, prikazavši religijske običaje, moralna uvjerenja te društveni položaj žena, u romanima *Zmaj od Bosne* i *Emin-agina ljuba*, naglasak stavio na muslimansku vjersku zajednicu. O kršćanskim se običajima i hrvatskoj kulturi govori vrlo malo, tek uspoređujući na nekim mjestima muslimansku i kršćansku kulturu. U *Kapitanovoj kćeri* također je razvidan Tomićev interes za život i kulturu bosanskohercegovačkih muslimana, ali u religijske običaje uvodi i opise praznovjerja koje je u narodu vladalo na razmeđu 17. i 18. stoljeća. Stavivši u središte sva ta tri romana ljubavnu fabulu, redovito opisuje *zabranjene ljubavi* koje prate određene moralne dvojbe Tomićevih ljubavnika. Bilo da je riječ o zaprekama koje su rezultat vjerskih razlika ili pak krvnoga srodstva, u djelima njegovih junaka razvidna su određena moralna uvjerenja opisanoga vremena.

Govoreći o ženama, njihovu ponašanju i statusu u društvu, posebno ističe podređenost žene muškarcu, njihov inferioran položaj koji se može shvatiti kao rezultat izrazito patrijarhalnog načina života. U romanu *Udovica* taj se položaj žena polako mijenja, da bi u *Meliti* dočekao svoju kulminaciju. Tu promjenu moguće je opravdati činjenicom da se Tomić u romanima *Udovica*, *Za kralja – za dom* i *Melita* uglavnom kreće plemićkim krugovima. Njegove junakinje iz krugova plemstva žive za društvo, zabave, vlastito uljepšavanje, pohađanje kazališta te razne plemenite strasti poput lova, sviranja glasovira i sličnog. Svi poslovi prepušteni su muškarcima, kako bi žene mogle živjeti lagodno i bezbrižno. Promjena njihova položaja u društvu osobito se lijepo vidi u kontekstu udaje i bračnog života. Dok u prvim romanima o bračnoj sudbini ženskih likova uglavnom odlučuju roditelji, u *Udovici* već junakinja Gita preuzima sudbinu u vlastite ruke, da bi u *Meliti* istoimena junakinja, kao i ranije njezina majka, u potpunosti vladala odlukama o vlastitoj sudbini.

Nadalje, baveći se u romanu *Za kralja – za dom* i djelomično u romanu *Udovica* kroničarskim prikazivanjem povijesnih događaja, vrlo šturo opisuje običaje vezane uz religiju, uglavnom naglašavajući koja je bila tadašnja uloga crkve u državnim poslovima ili pak prikazujući važnost određenih crkvenih redova u životu naroda. Stavljajući veći naglasak na moralnu komponentu društva, pokazuje u tim romanima moralnu izopačenost svećenstva, njihovo *gramzenje* za materijalnim dobrima te iskorištavanje dobročinstava velikaša. U konačnici, moralna komponenta u potpunosti prevladava opisivanje određenih religijskih običaja u romanu *Melita*, u kojemu Tomić opisuje moralnu izopačenost glavne junakinje romana. Preko opisa i postupaka Melite i njezine obitelji daje sliku tadašnjeg hrvatskog plemstva, koje zbog nemogućnosti prilagodbe određenim modernizacijskim tokovima, lošeg gospodarenja te rastrošnog i raskalašenog načina života sve više tone.

Osobito zanimljiv detalj analiziranih društveno-kulturnih elemenata, koji se s jedne strane može povezati s religijom, s druge pak sa ženama, dok je istovremeno prožet i moralnim zasadama koje se kod junaka mogu iščitati, jest sklapanje braka. Bračnim je dogovorima Tomić u svojim prozama pokazao kako promjenu položaja žena tako i promjene na moralnom planu. Društvene su promjene u Tomićevim romanima, dakle, s obzirom na analizirane društveno-kulturne elemente, najviše vidljive u promjenama funkcioniranja obitelji, kao glavne društvene institucije.

Na samom kraju treba naglasiti kako je Tomić, koristeći se različitim psihemskim figurama, koje su samo predstavnici nekih viših, socijalskih, u svim svojim romanima vrlo vjerno prikazao duh stoljeća u kojemu je stvarao. Baveći se u svojim prvim romanima životom i kulturom bosanskohercegovačkih muslimana, pokazuje duh solidarnosti sa susjednim narodom koji je od 1878. godine pao pod vlast Austro-Ugarske Monarhije, pod kojom se hrvatski narod već dugo nalazio. U romanima *Udovica* i *Za kralja – za dom* Tomić opisuje običaje hrvatskoga (uglavnom plemićkoga) društva u 18. stoljeću, za vrijeme vladavine Marije Terezije i Josipa II. Svoj posljednji roman, *Melita*, posvetio je prikazu propadanja plemićkoga staleža i istovremenom usponu građanskoga. Prateći ekonomske zakonitosti, pojavu socijalista i promjenu položaja žene u društvu, nastojao je vjerno prikazati sliku društvenoga života na kraju 19. stoljeća, ukazujući na tada suvremene društvene probleme.

Izvori i popis literature

Izvori:

Tomić, J. E., (1966). Zmaj od Bosne; Emin-agina ljuba. u: *Djela Josipa Eugena Tomića: svezak prvi*. Zagreb: Zora, str. 187 – 349.

Tomić, J. E., (1966). Kapitanova kći; Udovica. u: *Djela Josipa Eugena Tomića: svezak drugi*. ur. Slobodan Novak. Zagreb: Zora.

Tomić, J. E., (1966). Za kralja – za dom; historička pripovijest iz XVIII vijeka I. Dio prvi; Pretorijanac. U: *Djela Josipa Eugena Tomića: svezak treći*. Zagreb: Zora.

Tomić, J. E., (1966). Za kralja – za dom; historička pripovijest iz XVIII vijeka II. Dio drugi; Žrtve zablude. U: *Djela Josipa Eugena Tomića: svezak četvrti*. Zagreb: Zora.

Tomić, J. E., (1978). *Zmaj od Bosne. Melita*. Zagreb: Mladost.

Popis literature:

Bijuković Maršić. M. (2008). Josip Eugen Tomić u zrcalu urednika. U: Tatjana Ileš (ur.), *Traganje za Josipom Eugenom Tomićem*. Radovi s kolokvija. Osijek/Požega: Pannonius; str. 93 – 105.

Bobinac, M., (1998). Prošlost i suvremenost u pučkom ruhu. U: *Umjetnost riječi*. 42, 3-4; str. 141 – 184.

Erl, V. (2008). Društveno-politički kontekst u vremenu J. E. Tomića. U: Tatjana Ileš (ur.), *Traganje za Josipom Eugenom Tomićem*. Radovi s kolokvija. Osijek/Požega: Pannonius; str. 19 – 56.

Flaker, A. (1986). *Stilske formacije*. Zagreb: Liber.

Goldstein, I., (2007). *Povijest 21 / Hrvatska povijest*. Zagreb: Biblioteka Jutarnjeg lista.

Hangi, A., (1990). *Život i običaji Muslimana u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Svjetlost.

Jelčić, D., (1977). *Vallis aurea: eseji i portreti*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.

Kalogjera, G., (1989). *Književnik u sjeni: književni portret Josipa Eugena Romića*. Rijeka: Općinska konferencija SSO Hrvatske Rijeka.

Matanović, J., (1993). Nekoliko riječi o Josipu Eugenu Tomiću. U: *Književna revija*. 33, 5/6; str. 123 – 129.

Nemec, K., (1995). *Povijest hrvatskog romana: od početaka do kraja 19. stoljeća*. Zagreb: Znanje.

Novak, S. P., (2003). *Povijest hrvatske književnosti: od Bašćanske ploče do danas*. Zagreb: Golden marketing.

Peić, M., (1984). *Slavonija, književnost*. Osijek: Radničko sveučilište Božidar Maslarić, Izdavački centar Revija.

Peleš, G., (1999). *Tumačenje romana*. Zagreb: Naklada Artresor.

Skledar, N., (1998). *Osnovni oblici čovjekova duha i kulture. Uvod u antropologiju (II. dio)*. Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo.

Skupina autora., (2002, 2004). *Hrvatski enciklopedijski rječnik: Bež-Dog*. Zagreb: Jutarnji list i Novi Liber.

Skupina autora., (2016). *Hrvatski običaji i druge tradicije*. Zagreb: Mozaik knjiga.

Strugar, V., (2013). Sadržaji kulture i kurikulum. U: *Pedagogija i kultura: teorijsko-metodološka određenja pedagoške znanosti*. Zagreb: Hrvatsko pedagoško društvo.

Šicel, M., (1971). *Stvaraoci i razdoblja u novijoj hrvatskoj književnosti: analize i sinteze*. Zagreb: Matica hrvatska.

Šišić, F., (1916). *Pregled povijesti hrvatskoga naroda. Od najstarijih dana do godine 1873*. Zagreb: Matica hrvatska.

Štampar, E., (1952). Josip Eugen Tomić u: *Djela; Novi red / Udovica / Melita / Pripovijesti / Feljtoni i članci; Pisma*. Zagreb: Zora.

Vlašić, V., (2012). Slavonski tip humora u tekstovima Janka Jurkovića, Vilima Korajca i Josipa Eugena Tomića. U: *Radovi Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Požegi*. – 1; str. 21 – 31.

Vučetić. Š., (1966). Josip Eugen Tomić. Predgovor izdanju: Zmaj od Bosne; Emin-agina ljubav. U: *Djela Josipa Eugena Tomića: svezak prvi*. Zagreb: Zora.

Vujičić, L., (2008). Kultura odgojno-obrazovne ustanove i kvaliteta promjena odgojno-obrazovne prakse. U: *Pedagogijska istraživanja*. Vol. 5 No. 1, str. 7 – 20.

Vuković, K., (2014). Poduzetnička uloga u 19. stoljeću u Hrvatskoj : mogućnosti korištenja književnog narativa. U: *Ekonomski pregled* – 65, 6; str. 598 – 613.

Živančević, M; Frangeš, I., (1975). *Povijest hrvatske književnosti. Knjiga 4: Ilirizam; Realizam*. Zagreb: Liber: Mladost.

Žmegač. V., (2004). *Povijesna poetika romana*. Zagreb: Matica hrvatska.

Popis elektroničkih izvora:

<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=16328> (zadnji pristup 25. kolovoza 2018.)

<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=38913> (zadnji pristup 25. kolovoza 2018.)

www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=41862 (zadnji pristup 5. rujna 2018.)

<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=30951> (zadnji pristup 5. rujna 2018.)